

Nasîruddîn et-Tûsî'nin *Tecrîdu'l-i'tikâd'ı* Üzerine Oluşan Şerh-Hâşiye Literatürü: Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerinden Bir Bakış

Salih GÜNAYDIN*

Giriş

Müteahhirün dönemde entelektüel üretimin hemen hemen her alanda *klasikleşen* eserler üzerinden oluşturulan şerh, hâşiye, talik, telhis vb. yazım türleri şeklinde tecessüm ettiği bilinmektedir. Sırf bu “kısır” yazım türlerinden hareketle bu dönemin herhangi bir orijinalite taşımadığı ve dolayısıyla entelektüel durak-sama ve/veya gerileme dönemi şeklinde nitelenmesi gerektiğini söyleyenlerin sayısı yakın zamana kadar az değildi. Zaten Gazzâlî'nin felsefe eleştirilerinden sonra, başta nazarî felsefe olmak üzere akli ilimlerin bir bütün olarak bir gerileme dönemi yaşadığı şeklindeki zihinleri teşviş eden ön yargı da başka delillere “gerek” bırakmıyordu. Ne var ki son yıllarda birçok değerli araştırmacının katkısıyla bu ön yargılar artık büyük ölçüde bir kenara bırakılmış, gerileme paradigmasının hiçbir açıklayıcı kuvvete sahip olmadığı kabul edilmiştir.¹ Bu okuma biçiminin

* Ar. Gör., İstanbul Şehir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

Bu çalışmanın birinci kısmı 18-20 Kasım 2016 tarihlerinde İstanbul Medeniyet Üniversitesi tarafından düzenlenen Uluslararası Taşköprülüzâde Sempozyumu'nda Muhammed Ali Koca ile birlikte sunulan “Tecrîd Haşiyeleri Geleneği ve Taşköprülüzâde'nin Tecrîd Haşiyesi” başlıklı bildirinin birinci bölümünün geliştirilmiş halidir. Bu çalışmanın hazırlanması aşamasında önemli katkıları olan değerli arkadaşım Muhammed Ali Koca'nın yanı sıra metnin taslağını okuyup fikirlerini paylaşan kıymetli dostum Halil İbrahim Kaygısız'a müteşekkir olduğumu belirtmek isterim. Ayrıca çalışmanın yayımlanması hususunda beni teşvik eden Osman Demir'e de teşekkürlerimi sunarım.

1 Pek çok örneği sayılabilecek bu çalışmaların bazıları için bkz. Dimitri Gutas, “The Study of Arabic in the Twentieth Century An Essay on the Historiography of Arabic Philosophy”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2002, c. 29, sy. 1, s. 5-25; Robert Wisnovsky, “The Nature and Scope of

yerini alabilecek bir alternatif ise henüz ortaya konulamamıştır. Zira bu tür okumaların, yeni ön yargıların bir ifadesi olmaması için öncelikli olarak müteahhirün dönemin ilmî ürünlerinin oluşturduğu devasa birikim gün yüzüne çıkarılmalıdır ki bu çalışmalar hâlâ başlangıç aşamasındadır. Bu aşamada yapılması gerekenler öncelikle disiplinler arası bir yaklaşımla ilgili bütün âlimlerin sosyo-entelektüel ağını çıkarmak ve bu ağdaki ağırlık merkezleri olan âlimleri tespit etmek; eşzamanlı olarak *klasik* metinler üzerinden oluşan literatürün öğelerini ve bunlar arasındaki ilişkileri belirlemek ve üst bir perspektiften -belki de dönemlere ayırmak suretiyle- en önemli tartışmaları ve tarafları ortaya koymaya çalışmaktır.²

Bu çalışmalara bir katkı olmak üzere burada konu edindiğimiz, kaynaklık ettiği şerh-hâşiye geleneği ile günümüze kadar etkisini sürdüren Nasîruddîn et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Tecrîdu'l-İtikâd* adlı eseri de şüphesiz kelâm ve felsefe alanlarının bu *klasik*leri arasındadır. Birçok yazarın ortak kanaatine göre özellikle Şii kelâm geleneğinde hiçbir eser *Tecrîd* kadar etkili olmamıştır.³ Sünnî gelenekte de belli bir dönemde medrese müfredatlarında yer edinecek kadar önemli bir eser olmuştur. Bu çalışmanın birinci kısmında bu eserin *klasikleşmesini* sağlayan özelliklerine kısaca değindikten sonra Türkiye kütüphanelerinde mevcut yazmalar üzerinden bu şerh-hâşiye geleneğinin ana damarlarını tespit edip, literatürü bir bütün olarak değerlendirmeye gayret edeceğiz. Ardından eserin Osmanlı medrese müfredatındaki yerine ışık tutacağını umduğumuz birtakım bilgilere yer vereceğiz. Çalışmanın ikinci kısmında ise söz konusu literatürün kuşatıcı olmasına gayret ettiğimiz bir listesini sunacağız.

I. Nasîruddîn et-Tûsî ve *Tecrîdu'l-İtikâd*

Geleneksel okumaya göre Nasîruddîn et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât*, *Musâri'u'l-Musâri'* ve *Nakdu'l-Muhassal* gibi eserleriyle, Fahreddîn er-Râzî ve Gazzâlî gibi düşünürler tarafından ağır darbeler alan İbn Sînâ çizgisini onun meramına uy-

Arabic Philosophical Commentary in Post-Classical (ca. 1100-1900 AD) Islamic Intellectual History: Some Preliminary Observations”, *Philosophy, Science, and Exegesis in Greek, Arabic and Latin Commentaries*, Peter Adamson vd. (eds.), London: Institute of Classical Studies, 2004, s. 149-191; Dimitri Gutas, *İbn Sînâ'nın Mirası*, der. ve çev. M. Cüneyt Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, 2010; Ahmad Asad, “Post-Classical Philosophical Commentaries/Glosses: Innovation in the Margins”, *Oriens*, 2013, sy. 41, s. 317-348; Khaled el-Rouayheb, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century*, New York: Cambridge University Press, 2015; M. Cüneyt Kaya (ed.), *İslam Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürcânî Örneği*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

2 Hint Alt Kıtası kelâm geleneği özelinde bu aşamada yapılması gerekenlere yönelik bu tespitler için bkz. Asad Q. Ahmed ve Reza Pourjavady, “Theology in the Indian Subcontinent”, *The Oxford Handbook of Islamic Theology* içinde, Sabine Schmidtke (ed.), erişim tarihi: 10.11.2016, doi: 10.1093/oxfordhb/9780199696703.013.017, s. 1.

3 Örneğin bkz. Seyyed Hossein Nasr ve Oliver Leaman, *History of Islamic Philosophy*, London: Routledge, 2008, s. 988-990; Agil Şirinov, *Nasîruddîn Tûsî'de Varlık ve Ulûhiyyet*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2011, s. 13, 28 vd.; Murat Demirkol, “Nasîruddîn Tûsî'nin İbn Sinacılığı”, Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 33.

gun bir şekilde yorumlayıp yeniden ihya eden kişi olarak görülmesi nedeniyle, Meşşâî gelenek içerisinde bir filozof olarak değerlendirilir. Ancak bu eserlerden hareketle verilen hüküm gerçeği tam olarak yansıtmayacaktır. Zira bunlar onun daha çok şârih veya münekkit olarak kaleme aldığı eserlerdir. Söz konusu eserleri dikkate alıp Tûsî'yi bir Meşşâî filozof olarak okumak yerine onun kendi entelektüel kimliğini ortaya koyarak kaleme aldığı eserlerine müracaat etmek gerekir ki *Tecridü'l-İ'tikâd* bunların başında gelmektedir.

Tûsî'nin, hayatının son yıllarında (tahmini olarak 669/1270 yılında⁴) kaleme aldığı bu muhtasar, "maksad" olarak isimlendirilen altı bölümden oluşmaktadır: 1. Umûr-i âmme, 2. Cevherler ve arazlar, 3. Yaratıcının ispatı, sıfatları ve eserleri, 4. Nübüvvet, 5. İmâmet ve 6. Me'âd.⁵ Tûsî'nin bu eserde birçok noktada Meşşâî görüşleri kabul ettiği görülse de, özellikle âlemin kıdemini ve sudûr teorisini reddetmesi ile Allah'ın Kâdir-i Muhtâr olduğunu savunması, onun bir kelâmcı olarak tavrı aldığı hususunda hiçbir şüphe bırakmamaktadır.⁶ Üstelik eserin sonraki bölümlerinde İmâmiyye kelâmının müteahhir çizgisi doğrultusunda birçok Mutezilî görüşü benimsemesi, imamet bahsinde de klasik Şîî pozisyonu nispeten uzun ve şiddetli bir şekilde savunması yine onun kelâmcı kimliğinin ön planda olduğunu göstermektedir. Neticede Tûsî'nin, Fahreddîn er-Râzî ile birlikte olgunlaşan *felsefî kelâmın* temsilcilerinden biri ve hatta İmâmiyye Şîa'sı içerisinde kurucusu olduğu görüşü daha isabetli görünmektedir.⁷

Taşköprülüzâde (ö. 968/1561) gibi bir klasik düşünür de Tûsî'yi ana hatlarıyla bu çizgi içerisinde değerlendirmektedir. Hatta Taşköprülüzâde'ye göre Tûsî, Fahreddîn er-Râzî'den daha ileri bir noktayı temsil etmektedir ki tam da bu nedenle onu ağır bir dille eleştirir; zira Râzî ve Gazzâlî gibi, Tûsî öncesi kelâm âlimlerinin kelâm kitaplarını felsefeyle mezcetmelerinin "gerçek" nedeni felsefeyi reddetmek iken, Tûsî böyle bir ayrımı gözetmemiş, felsefe ve kelâm konularını aynı alanın meseleleri olarak ele alıp tam bir mezc gerçekleştiren ilk kişi olmuştur.⁸

4 Topaloğlu, 669/1270 tarihli Tahran nüshasının kuvvetle muhtemel müellif nüshası olduğunu belirtmektedir. Bkz. Bekir Topaloğlu, "Tecridü'l-İ'tikâd", *DİA*, 2011, c. 40, s. 251.

5 Eserin muhtevasının ayrıntılı dökümü için bkz. Osman Demirci, "Osmanlı Medreselerinde Kelâm Öğretimi (Iznik, Bursa, Edirne, İstanbul)", Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 457-463.

6 Tûsî'nin İbn Sina'dan farklı düşündüğü konuların bir özeti için bkz. Demirkol, "Nasirüddin Tûsî'nin İbn Sinacılığı", s. 36-37.

7 Agil Şirinov, "Tûsî, Nasirüddin", *DİA*, 2012, c. 41, s. 438.

8 Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-sa'ade ve misbâhu's-siyâde*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985, c. 1, s. 31; Taşköprülüzâde *Miftâhu's-Sa'ade*'nin mukaddimesinde ilim talebesinin görevlerini sayarken talebenin kendisini bir ilimle sınırlamayıp bütün ilimlere talip olması gerektiğini öğütler, ancak bununla birlikte "ilim" adı altında piyasaya sürülen her şeye de kanmamasını söyler. Bu bağlamda Fârâbî, İbn Sînâ ve Nasirüddin et-Tûsî'yi ismen ve teki-re varacak kadar ağır ifadelerle eleştirir, "onların *hikmeti*" ile meşgul olmanın ancak sağlam bir şer'î temel aldıktan sonra helal olduğunu belirtir. Bkz. Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-Sa'ade*, c. 1, s. 30-31.

Ayrıca imamet bahsinde ileri sürdüğü görüşler sebebiyle teşeyyu'da da aşırıya gittiğini ifade eder. Bu hususta *Tecrîd* şârihlerinden Ekmeleddîn el-Bâbertî (ö. 786/1384), imamet bahsi de dâhil olmak üzere eserin son iki bölümünün Tûsî'ye ait olmadığını, bu kısımların onun vefatından sonra öğrencisi İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1325) tarafından esere eklendiğini söylese de, bunun gerçeği yansıtmadığı kesindir.⁹ Böyle bir iddia erken dönemde bazı Sünnî çevrelerin oluşturmaya çalıştıkları yeni bir Tûsî tasavvurunun yansımaları olabilir; fakat her halükârda böylesi bir tasavvurun hiçbir zaman yaygınlık kazanmadığı bilinmektedir. Nitekim Taşköprülüzâde de Tûsî'nin Şîliğinin ulema arasında meşhur olduğunu ifade ederek bu rivayetin zayıflığına işaret eder.¹⁰ Bununla birlikte Taşköprülüzâde'nin Tûsî'ye atıfları tamamen olumsuz da değildir. Örneğin Tûsî'nin “tedkik ve tahkikte âyet” olduğunu ifade ettikten sonra onun öncekilerden farklı olarak anlamın aktarılmasını kolaylaştıran yeni bir üslup ortaya koyduğunu belirtir ki ardından Seyyid Şerîf Cürçânî gibi bir düşünürün bu hususta onu taklid ettiğini belirtmesi Taşköprülüzâde'nin dilinden Tûsî'ye büyük bir övgüdür.¹¹ Neticede Tûsî'nin yaklaşımının kabul görüp yaygınlaşmasının en önemli nedenlerinden biri de bu yeni “tahrir” üslubu olmuştur.

Eserin “*Tecrîd*” olarak isimlendirilmesi onda “gereksiz” konu ve tartışmaların yer almayacağını, eserin tabiri caizse bunlardan soyutlanacağını (*tecrîd*) ima etmektedir. Tûsî mukaddimesinde eserin bu niteliğini şöyle dile getirmektedir:

Benden talep edilen şu [görevi] yerine getireceğim: *Delîl*in beni kendisine götürdüğü ve kendisine inancımın kuvvetlendiği, en önemli itikad konularına (ğureru ferâidu'l-i'tikâd) ve en incelikli içtihat meselelerine (nüketü mesâilü'l-ictihâd) *işaret* etmek suretiyle kelâm meselelerini *tahrîr* edip onları en güzel bir düzenle *tertîp* edeceğim.¹²

Buna göre Tûsî geleneksel olarak tartışılmalı en önemli kelâm konularını ve onların delillerini en uygun bir tertiple ve fakat çok öz bir şekilde (*tecrîd*) bir araya getirmeyi hedeflemektedir. Hatta bu hususta o kadar ileri gitmektedir ki pek çok zaman bir kelimeyle bir meseleye veya delile, bir cümleyle bütün bir fasla işaret etmektedir. Kanaatimizce metnin bu özelliği, yani son derece veciz ve çetin bir üslup ile felsefî kelâm meselelerinin büyük çoğunluğuna işaret etmesi, onun eğitim-öğretimde kullanılmak, ezberlenmek, şerh edilmek ve felsefî kelâm tartışmalarının bir mihverî olmak üzere kaleme alındığını göstermektedir. Tartışmaların mihverî

9 Ekmeleddîn el-Bâbertî, *Şerhu't-Tecrîd*, Nuruosmaniye, nr. 2160, vr. 147b. Eserin müellif hattı mevcut olduğu için böyle bir iddia temelsiz kalmaktadır. Bkz. Hassan Mahmud Abdel-Latif, “Nasîr al-Dîn al-Tûsî and His Tajrîd al-i'tiqâd”, Doktora tezi, University of London, SOAS, 1977, c. 1, s. 257-259.

10 Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-sa'âde*, c. 1, s. 295.

11 Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. 1, s. 294.

12 Nasîruddîn et-Tûsî, *Tecrîdu'l-i'tikâd (Tesdîdu'l-Kavâ'id fî Şerhi Tecrîdi'l-Akâid* içinde), thk. Hâlid b. Hammâd el-Advânî, Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, 2012, c. 1, s. 169.

olması noktasında şöyle bir benzetme yapılabilir: Eserin bir bütün olarak nazarı bir mücadele meydanını temsil ettiğini varsayarsak, müellifin işaret ettiği her bir mesele sınırları çizilen farklı cepheleri ve onlardaki çatışmaları göstermektedir. Müellif her bir meselede, dayandığı delillere de ancak çok kısa bir şekilde işaret etmek suretiyle çeşitli çatışmalarda pozisyon almaktadır. Sonra gelen şârihler ve muhaşşiler de sadece desteklemek veya eleştirmek için değil, aynı zamanda kendi fikirlerini de geliştirmek için şerh ve hâşiye vasıtasıyla bu mücadeleye buldukları yerden katılmaktadırlar. Burada mücadelenin canlı olarak devam ettiğini, her bir müellifin kendinden önce bu meydana çıkanlarla hesaplaşmaya çalıştığını ve bu meydanda kendine yer açmaya çalıştığını veya kendi tarafının pozisyonunu tahkim etmeye çalıştığını gözden kaçırmamak gerekir. Bir diğer ifadeyle kaliteli şerhler ve hâşiyeler sadece üzerine yazıldıkları ana metinle sınırlı kalmayıp, her zaman literatür geleneğinin geldiği son noktayı esas almaktadırlar. Tam da burada eserin çok veciz bir üslup ile kaleme alınmış olması önemli bir avantaj olarak belirlemektedir. Nitekim böyle bir özellik bir yandan tarafları aynı meydana ve ortak zeminde karşı karşıya getirirken, diğer yandan ancak temel sınırları belirlemiş olması bakımından eseri mihver kabul eden düşünürler için oldukça büyük bir hareket alanı da sağlamaktadır. Kanaatimizce metnin, aşağıda görüleceği üzere bu kadar uzun soluklu bir literatür geleneğine hayat vermesini sağlayan en önemli özelliği de budur. Şüphesiz böyle bir geleneğin oluşumunda sosyo-entelektüel çevre ve kurumsal yapılar da hayatidir, ancak kanaatimizce bunlar ârnî şartlardır. Zira eserin taşıdığı bu zatî nitelikler olmasaydı, arzî şartlar böyle bir literatür geleneğinin ortaya çıkması için yeterli olmazdı.¹³

Biz bu çalışmada eserin muhtevasını ele almayacağız. Yine literatür geleneğinin daha derinlikli bir değerlendirmesi için gerekli olan nazarı mesailin ve tartışmaların farklı ilmi çevrelerde nasıl geliştiğini ise incelemeyeceğiz. Müteahhirün dönemin gerçek bir değerlendirmesinin yapılabilmesi için bu tür çalışmaların elzem olmasıyla birlikte, literatürün büyük bir kısmının yazmalar halinde bulunması ve henüz yeni yeni incelenmeye başlanmış olması sebebiyle böyle bir değerlendirmeyi yapabilmek için henüz elimizde yeterince malzeme yoktur. Bunun yerine çalışmamızın bir sonraki bölümünde bu literatür geleneğinin maddi taşıyıcıları, yani kaleme alınan şerh ve hâşiyeler üzerine odaklanıp, bunlar üzerinden ortaya çıkan ağır resmini tespit etmeye gayret edeceğiz. Tabiri caizse söz konusu literatür geleneğine hayat veren ruha değil, bu ruhun taşıyıcısı olan cisme/cisimlere odaklanacağız.

13 Burada konuya getirdiğimiz açıklama, sosyo-entelektüel çevrenin önemini küçümsediğimiz anlamında anlaşılmalıdır. Nitekim *Tecrid* gibi sonraki dönemin *klasikleri* haline gelen birçok muhtasar eserin bu dönemde ve aynı çevrede kaleme alındığı da bir gerçektir. Örneğin Kâtibî'nin *er-Risâletü'l-Şemsîyye* ve *Hikmetü'l-'ayn*'i ile Ebherî'nin *İsâgüci* ve *Hidâyetü'l-hikme* adlı eserleri de önemli medrese metinleri haline gelmiş ve kendi literatür geleneklerine hayat vermişlerdir.

II. Tecdîd Hâşiyeleri Geleneği

Ali Sadrâi Hûi tarafından ağırlıklı olarak İran kütüphaneleri üzerinden hazırlanan bir literatür çalışmasında *Tecdîd* geleneğine şerh, hâşiyeye, talik, nazm ve tercüme gibi çeşitli yollarla katkıda bulunmuş toplamda iki yüzden fazla müellif ve eser tespit edilmiştir.¹⁴ Türkiye yazma eser kütüphanelerinde ise tespit edebildiğimiz kadarıyla bu literatüre ait yaklaşık beş yüz yazma bulunmaktadır. Bunlar içerisinde pek çok yazması bulunan meşhur eserlerin yanı sıra, tek veya en fazla birkaç nüshası olan eserler de bulunmaktadır. Hûi'nin tespit ettiği kadar geniş bir literatür ağı görünmemekle birlikte, Türkiye yazma eser kütüphanelerinde Hûi'nin sadece ismini kaydettiği müelliflerin eserlerinin nüshaları da tespit edilebilmiş ve yine onda bulunmayan Osmanlı müellifleri de eklenmek suretiyle literatür daha da zenginleştirilmiştir.

Farklı mezhepler, geniş bir coğrafya ve telifinden itibaren günümüze kadar geçen yaklaşık yedi buçuk asırlık bir zaman dilimini kapsayan bu devasa literatürü kuşatmak elbette kolay değildir. *Tecdîdu'l-i'tikâd* üzerine İngilizce olarak ilk doktora tezini hazırlayan Abdel-Latif'in teklif ettiği dönemlendirme, her ne kadar bu literatürün temsil ettiği düşünce haritasını ortaya çıkarma konusunda doğrudan bir fayda sağlamasa da, literatürün gelişiminin değerlendirilmesi noktasında bir farkındalık verebilir. Abdel-Latif'e göre *Tecdîd* literatürü tarihini kabaca üç döneme ayırmak mümkündür. "Şerhler dönemi" olarak ifade ettiği birinci dönem, VII./XIII. yüzyıldan başlayıp yaklaşık IX./XV. yüzyılın sonlarına kadar devam eden ve "bütün önemli şerhlerin yazıldığı" dönemdir. İkincisi, yaklaşık olarak XI./XVII. yüzyılın ortalarına kadar devam eden ve artık literatürün doğrudan *Tecdîd* metni üzerine değil de, Şemseddîn el-İsfahânî (ö. 749/1349) ve Ali Kuşçu (ö. 879/1474) şerhleri üzerine yapılan çalışmalarla zenginleştiği "hâşiyeler dönemi"dir. Son dönem ise her ne kadar bir açıdan ikinci dönemin devamı gibi görünse de bazı ayırıcı hususiyetler de taşıyan ve günümüze kadar uzanan üçüncü dönemdir. Bu üçüncü dönemde yine çok sayıda hâşiyeye ve talik kaleme alınmakla birlikte, tekrar doğrudan *Tecdîd* metni üzerine yazılan şerhler de bulunmaktadır. Ayrıca literatür sadece İsfahânî ve Kuşçu damarları üzerinden ilerlemeyip, İbnü'l-Mutahhar el-Hillî ve Abdürrezzâk el-Lâhicî (ö. 1072/1661) şerhleri üzerinden de çeşitli çalışmalar kaleme alınmıştır. Safevîlerin yükselişinden sonra zamanla Farsça'nın da bir ilim dili olarak yaygınlaşmasının bir yansıması olarak bu dönemin bir başka özelliği, önceki dönemde ancak istisnâî olarak rastlanan Farsça olarak kaleme alınan eserlerin sayısındaki artıştır.¹⁵ Şuna

14 Ali Sadrâi Hûi, *Kitâbşinâsi-i Tecdîdu'l-i'tikâd*, Kum: Kitâbhâne-i Büzürg-i Hazreti Ayetullahü'l-Uzmâ Mar'âşî Necefi, 2003.

15 Bu tasnif için bkz. Abdel-Latif, "Nasir al-Din al-Tusi and His Tajrid al-i'tiqad", c. 2, s. 482-483; Aynı çalışmanın "The Influence of the Tajrid on Muslim Theology" başlıklı bölümünde bu tasniften hareketle yapılan bazı değerlendirmeler, her dönemde öne çıkan bazı eserler ve bunlar içerisinde ikişer tanesi hakkında nispeten ayrıntılı notlar, özellikle Şii düşünürler ve aralarındaki hoca-talebe ilişkilerini topluca görebilmek adına oldukça faydalıdır. Bkz. Abdel-Latif, a.g.t., c. 2, s. 481-532.

da hemen işaret edebiliriz ki Sünnî ilim dünyası açısından bu üçüncü dönem *Tecrîd*'in, entelektüel üretimin vasıtası olma fonksiyonunu yitirdiği dönemdir.

Bu dönemlendirme düşünce geleneğinin gelişimi hakkında herhangi bir bilgi vermemekle birlikte tamamen faydadan hâli de değildir; zira düşünce geleneğinin somutlaşmış hali olan literatür geleneğinin, telif tarzı gibi bazı ârızî özellikleri üzerinden bir tasnifini yapmak suretiyle literatürün maddî alt yapısını göstermekte ve böylece dolaylı olarak düşünce geleneğindeki ağırlık merkezlerine de işaret etmektedir. Eserlerin muhtevaları ayrıntılı olarak incelenip her dönemin tarafları ve tartışmaları belirlenmediği sürece şu aşamada bundan fazlasını yapmak da mümkün görünmemektedir. Bu nedenle biz burada dönemlendirme tarzında bir tasnifi esas almayı yüzyıllar içerisinde büyüüp serpilen literatür ağacının en azından Osmanlı dönemi bakımından temel damarlarını ve kırılma noktalarını, bir diğer ifadeyle öne çıkan şerh ve hâşiyeleri tespit etmekle yetineceğiz.

Kronolojik sırayla *Tecrîd* üzerine yazılan en önemli şerhlerin genellikle şu dört eser olduğu kabul edilir:¹⁶ İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin (ö. 726/1325) *Keşfu'l-Murâd fî Şerhi Tegrîdi'l-İ'tikâd*'ı, Şemseddîn el-İsfahânî'nin (ö. 749/1349) *Tesdîdu'l-Kavâ'id fî Şerhi Tegrîdi'l-'akâid*'i, Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) *eş-Şerhu'l-Cedîd 'ale't-Tegrîd*'i ve Abdürrezzâk el-Lâhici'nin (ö. 1072/1661) *Şevâriku'l-ilhâm fî şerhi Tegrîdi'l-keîâm*'ı. Türkiye yazma eser kütüphanelerinde ise daha çok İsfahânî ve Kuşçu şerhlerinin ön planda olduğu görülmektedir. Tespit edebildiğimiz yazmalar arasında Hillî ve Lâhici'nin üçer, İsfahânî'nin yirmi iki, Kuşçu'nun ise tam otuz sekiz yazması bulunmaktadır. Şîî olan Hillî ve Lâhici şerhlerinin Osmanlı'da çok rağbet görmemeleri mezhep çatışmasının bir yansıması olarak açıklanabilir görünse de durum bu kadar basit ele alınmamalıdır. Zira bu çalışmanın son kısmında verilen literatür listesine bakıldığında, Şîî müelliflerin de hâşiyelerini genellikle İsfahânî ve Kuşçu şerhleri üzerine kaleme aldıkları görülecektir. Bu belki de Şîî müelliflerin daha çok red gayesiyle eser kaleme almış olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu hususta kesin bir şey söylemek şimdilik zor görünmektedir. Her halükârda gerek Sünnî gerekse Şîî gelenek açısından, *Tecrîd* literatürünün başlıca vasıtalarının uzun süre İsfahânî ve Kuşçu şerhlerinin olduğu hususunda hiç şüphe yoktur. O kadar ki bu literatür geleneği içerisinde İsfahânî'nin eseri başka herhangi bir kayda ihtiyaç duymaksızın "Şerh-i Kadîm", Kuşçu'nun eseri de "Şerh-i Cedîd" olarak meşhur olmuştur.¹⁷ Hillî ve Lâhici şerhleri ise literatür ağı içerisinde ilk bakışta ağırlık merkezleri olarak görünmemektedir. O halde bu iki eserin şöhreti nereden kaynaklanmaktadır? Hillî şerhi için bunun cevabı oldukça açıktır. İbnü'l-Mutahhar el-Hillî eserin ilk şarihî ve Tûsî'nin öğrencisidir.¹⁸ Özellikle metnin

16 Örneğin bkz. Topaloğlu, "Tegrîdu'l-İ'tikâd", *DİA*, c. 40, s. 251.

17 Burada "kadîm" ve "cedîd" sıfatları literatürün ana damarlarını teşkil eden bu iki eserin sadece birbirine nispetle izafi kronolojisini belirtmektedir.

18 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zûmûn*, Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts., c. 1, s. 346.

daha kapalı yerlerinde müellifin meramını açıklamış olması onu sonraki şarihler için önemli bir kaynak kılmıştır. Örneğin Ali Kuşçu'nun bu şerh hakkında şöyle dediği nakledilmektedir: “*Keşfu'l-murâd* olmasaydı *Tecrîdu'l-i'tikâd*'ın muradını anlayamazdık.”¹⁹ Dolayısıyla bu şerhin önemi literatür geleneğinin başında durması sebebiyle her zaman bir referans noktası olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Molla Sadra'nın (ö. 1050/1641) öğrencisi ve damadı olan Abdürrezzâk el-Lâhicî için de muhtemelen benzer bir açıklama yapmak mümkündür. Bu eserin önemli şerhler arasında zikredilmesi de daha çok Şii düşünce ikliminde devam eden *Tecrîd* geleneğinde Lâhicî'ye atfedilen otoriteden kaynaklanmış olmalıdır.²⁰ Literatürün ana damarlarına bu şekilde işaret ettikten sonra, şimdi söz konusu eserlerin mukaddimelerinden hareketle bu literatür geleneğinin mahiyetine ışık tutmaya çalışılacaktır.

Önemli Şerh ve Hâşiyelerin Değerlendirilmesi

Eserin ilk şarihi İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, kelâm/aklî ilimlere dair birden fazla kitap kaleme aldıktan sonra, Allah'ın kendisini Tûsî'den istifadeye muvaffak kıldığını ifade eder. Buna göre Tûsî'yi “tahkik yöntemini benimseyen, yeni tedkikler ortaya koyan, cedel ve muğalataya yüz çeviren” biri olarak gördüğü için ona tabi olmuştur. *Tecrîdu'l-i'tikâd* adlı eserine ise hocasının vefatından (ö. 672/1274) sonra muttali olmuştur ki Hillî'nin, şerhini 696/1296 yılında tamamladığı nakledilmektedir.²¹ Tıpkı Tûsî'nin kendi mukaddimesinde zikrettiği gibi Hillî de bu eserin son derece derin manalar ifade ettiğini ve kelâmın mesailinin birçoğunu en güzel bir tertip içinde bir araya getirdiğini vurgulamaktadır.²² Metni şerh etmesinin gerekçesi olarak ise hususî olarak şunları söylemektedir:

Ne var ki o, eserin lafızlarını son derece mücez kıldı ve manaları ifade etme hususunda son noktaya ulaştı. O kadar ki [bu ilmi] tahsil edenler (*muhasılûn*) bile onu anlamakta yorgun düştü, [bu ilme] talip olanlar (*tâlibân*) ise onun manalarını anlamaktan aciz kaldı. Bu nedenle biz, onun kapalı kalan karışık noktalarını *tavzih* etmek ve müşkilâtının üzerini de açmak (*keşf*) üzere *Keşfu'l-Murâd fî Şerhi Tecdî'l-i'tikâd* adlı bu eseri kaleme aldık.²³

Görüldüğü üzere Hillî, metnin yukarıda da değinilen özelliklerine işaret ettikten sonra, kendisinin sadece *tavzih* ve *keşf* görevini yerine getireceğini belirtmekte-

19 Hasanzâde el-Âmülî, “Mukaddime” (*Keşfu'l-murâd fî Şerhi Tecdî'l-i'tikâd* içinde), Kum: Müessesetü Neşri'l-İslâmî, 1417/1996, s. 5.

20 Ömer Mahir Alper, “Lâhicî, Abdürrezzâk b. Ali”, *DİA*, 2003, c. 27, s. 52.

21 Reza Pourjavady, “Jalâl al-Dîn al-Dawâni (d. 908/1502) Glosses on 'Alâ' al-Dîn al-Qûshjî's Commentary on Naşîr al-Dîn al-Tûsî's *Tajrid al-i'tiqâd*”, *The Oxford Handbook of Islamic Philosophy* içinde, Khaled El-Rouayheb ve Sabine Schmidtke (eds.), erişim tarihi: 3.4.2016, doi: 10.1093/oxfordhb/9780199917389.013.21, s. 5.

22 Hillî, *Keşfu'l-murâd*, s. 3-4.

23 Hillî, *Keşfu'l-murâd*, s. 4.

dir. Bir diğer ifadeyle Hillî şerhinde kendi görüşlerine yer vermediğini, bunun yerine sadece hocasının eserini onun görüşlerine uygun biçimde açıkladığını ima etmektedir. Bunun gerçekten böyle olup olmadığı, Tûsî ve Hillî'nin görüşleri üzerinde yapılan ayrıntılı çalışmaların gösterebileceği bir husus olduğundan bu soru burada bir kenara bırakılacaktır. Her nasıl olursa olsun metnin meselelerinin ve delillerinin güçlü bir İmâmî şarih tarafından açıklanmasının, literatür geleneğinin başlaması için önemli bir itici güç olduğu anlaşılmaktadır.

Tûsî'nin başında durduğu Merâğa geleneğinin güçlü bir şekilde temsil edildiği Tebriz'de²⁴ yetişen Şemseddin el-İsfahânî, burada kaleme aldığı şerhini 724/1323 yılından önce tamamlamıştır.²⁵ Eserinin mukaddimesinde o da Hillî'ye benzer motifler kullanarak metnin küçük hacmine rağmen ilimle dolup taşıdığını, birçok inceliği ve hayret verici nükteleri barındırdığını söylemektedir. Ancak yine eserin son derece mucez olması sebebiyle bir muamma (*elğâz*) olduğunu, manasının kendisini herkese göstermediğini, teemmül edilmeksizin anlamının idrak edilemeyeceğini belirtir.²⁶ Ardından şöyle der İsfahânî:

Bunun üzerine; kendisine itaat ve ittibanın, benim için edası zorunlu bir farz olduğu kişi [yani İlhanlıların veziri Ali Şah b. Ebu Bekir et-Tebrizî] bana bir şerh yazmamı işaret etti. Öyle ki bu şerh, *talebeler için* onun yeni manaları üzerindeki örtüleri kaldırsın, onunla *meşgul olanlar için* güzelliklerini parlatsın. Yine onun muakkad yerlerini *tahrir* etmemi, kaidelerini *takrir* etmemi, maksatlarını *tebyîn* etmemi, inceliklerini *tecrîd* etmemi, ona yapılabilecek itirazlara dikkat çekmemi, başta imamet bahisleri olmak üzere onda ileri sürülen itirazların cevaplarına işaret etmemi istedi. Zira imamet konusunda istikametten sapılmıştır. [...] Ben de lafızların açılması (*hall*), manalarının *tebyîni*, burhanlarının *takriri*, mesailinin (*mebânî*) *tahkiki* için gayret ettim. Ona yapılabilecek itirazları da, zorlama yorumlardan sakınarak ele aldım ve ona *Tesdidü'l-kavâ'id fî Şerhi Tecridi'l-'akâid* ismini verdim.²⁷

Bu mukaddimeden anlaşıldığı üzere İsfahânî'nin kendisi için belirlediği hedef ilk planda pedagojiktir. *Tebyîn*, *tahrir*, *takrir*, *tecrîd* ve *hall* gibi ifadeler kanaatimizce bunu açık bir şekilde göstermektedir. Ancak bu hedef basit bir lafız şerhçiliği de değildir. Burada amaçlanan, mesailin ve delillerin ortaya konularak sistematik biçimde tartışılmasıdır. Ayrıca ikinci planda görünmekle birlikte İsfahânî metne yönelik itirazları da ele alacağını söylemektedir. Gerçekten de şerhin muhtevası incelendiğinde, tenkidin ikinci planda olduğu görülmektedir. Mukaddimede

24 F. Jamil Ragep, "New Light on Shams: The Islamic Side of Σάμψ Πουχάρης" (*Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th-15th Century Tabriz* içinde), Judith Pfeiffer (ed.), Leiden: Brill, 2014, s. 232-235.

25 Hâlid b. Hammâd el-'Advânî, "el-Kısmu'l-Evvel: el-Cânibu't-Târihî et-Tevsîkî" (*Tesdidü'l-kavâ'id fî Şerhi Tecridi'l-'akâid* içinde), Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, 2012, c. 1, s. s. 116.

26 İsfahânî, *Tesdidü'l-kavâ'id*, c. 1, s. 166.

27 İsfahânî, *Tesdidü'l-kavâ'id*, c. 1, s. 166-167.

işaret ettiği üzere İsfahânî en ciddi eleştirilerini eserin imamet bahsinde ortaya koymuştur.²⁸

O dönemdeki çalışmalara bakıldığında literatür geleneğinin bu noktada henüz oluşum aşamasında olduğunu söylemek mümkündür. Görebildiğimiz kadarıyla *Tecrîd* bu aşamada Hillî ve talebeleri üzerinden Şîî çevreler arasında,²⁹ kendine ait şerhi olmayan ve fakat Tûsî'nin önemli bir öğrencisi olan Kutbuddîn eş-Şirâzî (ö. 710/1311) ve tabi ki ilk önemli Sünnî şarih olan İsfahânî üzerinden de Sünnî çevreler arasında yaygınlaşmıştır.³⁰ Bu iki önemli şarihin çalışmaları sayesinde eser, yukarıda bahsedilen diyalektik sürecin taşıyıcısı olabileceğini ilmî çevrelere göstermiştir.

Seyyid Şerif Cürçânî'nin İsfahânî şerhinin birinci ve ikinci bölümlerine, yani "umûr-i âmme" ve "cevher-araz" bahislerine yazdığı meşhur hâşiye, literatürde bir sonraki merhaleye geçişi temsil etmektedir. Bu geniş literatür içerisinde mutlak olarak *Hâşiyetü't-Tecrîd* zikredildiğinde mutlaka Cürçânî'nin hâşiyesinin kastedilmesi bu eserin şöhretinin açık göstergesidir. Yaptığımız araştırmalar esnasında Cürçânî'nin hâşiyesi öncesinde İsfahânî üzerine sadece bir hâşiye daha tespit edebildik ki bu da önemli bir Şîî âlim olması dışında hayatı hakkında hiçbir şey bilinmeyen Nasîruddîn el-Hillî el-Kâşî'ye (ö. 755/1354 [?]) aittir. O, bu hâşiyesinde İsfahânî'nin Tûsî'ye yönelttiği itirazlara ve şüphelere oldukça kısa ifadelerle cevap vermeye çalışmıştır.³¹ Bu eseri yazmasının sebebi özellikle imamet konusunda İsfahânî'yi reddetmek olduğu söylene de,³² inceleme fırsatı bulduğumuz nüshada hâşiyenin bu konuyla sınırlı olmayıp, şerhin tamamını ele aldığı görülmektedir. Cürçânî'nin hâşiyesinin incelediğimiz kısımlarında onun -her ne kadar açıktan isim vermese de- el-Hillî'yi doğrudan muhatap aldığı ve onun itirazlarına ve redlerine cevap verdiği anlaşılmaktadır. Muahhar Şîî müellifler genellikle Cürçânî'nin el-Hillî'den istifade ettiğini ve hatta onun hâşiyesini kullanarak kendi hâşiyesini telif ettiğini ifade ederler.³³ Bizce de Cürçânî'nin Hillî ile doğrudan bir diyalog içerisinde olduğu aşikâr olmakla birlikte, fikrî planda ondan ne derecede istifade edip etmediği henüz ortaya konulmuş değildir.

Cürçânî'nin *Hâşiye-i Tegrîd*'i telifinden sonra literatür onun üzerine yapılan çalışmalarla devam eder ki bunda şüphesiz hâşiyenin medrese müfredatına girmesinin büyük etkisi olmuştur.³⁴ İçeriklerine dair herhangi bir değerlendirmeyi ima

28 İsfahânî'nin şerh yönteminin daha ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Fadıl Ayğın, "İsfahânî'nin *Tegrîd* Şerhi: Felsefî-Şîî-Mu'tezilî Bir Metnin Sünnî Yorum ve Eleştirisi", *Osmanlı'da İlm-i Kelâm: Âlimler, Eserler, Meseleler*, ed. O. Demir v. dğr., İstanbul: İSAR Yayınları, 2016, s. 315-348.

29 Abdel-Latif, "Nasîr al-Dîn al-Tûsî and His *Tajrîd al-i'tiqâd*", c. 2, s. 492.

30 Abdel-Latif, "Nasîr al-Dîn al-Tûsî and His *Tajrîd al-i'tiqâd*", c. 2, s. 485-486.

31 Abdullah Ni'me, *Felâsifetu's-Şî'a*, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Lübânî, 1987, s. 354-355; Nasîruddîn el-Hillî el-Kâşî, *Şerhu't-Tegrîd*, Veliyüddin Efendi 2047, 78 vr.

32 Bkz. Abdel-Latif, "Nasîr al-Dîn al-Tûsî and His *Tajrîd al-i'tiqâd*", c. 2, s. 494.

33 Bkz. Abdel-Latif, "Nasîr al-Dîn al-Tûsî and His *Tajrîd al-i'tiqâd*", c. 2, s. 494; Aga Büzürg et-Tahrânî, *ez-Zer'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, Beyrut: Dârü'l-Edvâ, 1983, c. 6, s. 118.

34 Kâtib Çelebî, eserin bazı Osmanlı sultanlarının emriyle medreselerde okutulduğunu ve bu

etmeksizin, bu minvalde “müderris veya ilmiye mensubu hâşiyeleri” olarak nitelendirilebileceğimiz onlarca hâşiye, bir veya en fazla birkaç nüshayla da olsa, günümüze ulaşmıştır. Bunlardan özellikle Hatîbzâde'nin (ö. 901/1495) hâşiyesi, sonraki şârih ve muhaşşilerin dikkatini câlib olması bakımından önem arz etmektedir ki Türkiye yazma eser kütüphanelerinde onun en az yirmi bir nüshası bulunmaktadır.

Bir sonraki merhalede Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) *Şerh-i Cedîd*'i ile birlikte literatüre bir damar daha eklenmiştir ki onun üzerine yapılan çalışmalar zamanla Cürcânî damarını geride bırakmıştır.³⁵ Kuşçu, eserini Hillî ve İsfahânî'den çok farklı bir bağlamda ele almıştır; zira onun dönemine gelindiğinde özellikle Cürcânî'nin hâşiyesi üzerinden artık güçlü bir *Tecrid* telif geleneği ortaya çıkmıştı. Kuşçu eserin mukaddimesinde önceki müelliflerde de bulunabilen “eserin veciz ifadesi ve küçük hacmine rağmen ilimle dolup taşıdığı” gibi benzeri motifleri dillendirdikten sonra onlardan farklı olarak eserin kaynaklık ettiği literatür geleneğine de işaret eder:

Bu eserin ilmi bol, ismi büyük, beyanı yüce, mekânî âli ve nizâmî güzeldir; büyük imamlar tarafından kabul görmüştür. [...] Nazar ehli arasında mütedâveldir, onun meydanlarında fikir süvarileri yarışmıştır. Pek çok âlim ve birçok faziletli kimse nazarlarını bu kitabı şerh etmeye, manalarını neşretmeye, delillerini incelemeye (*fahs*), temellerinin (*mebânî*) üstünü açmaya (*keşf*) yönelttiler; himmetlerini onun müşkil yerlerini izah etmeye, kapalı yerlerini ortaya koymaya (*ifdâh*) sarf ettiler; güçlerini onun örtüsünün kaldırılması ve perdesinin yırtılmasına harcadılar. Bu şerhler içinde en latif ve güzel olanı [...] İsfahânî'nin telif ettiği eserdir.³⁶

Üstelik Cürcânî'nin bu şerh üzerine değerli tahkik ve tedkikler eklediğini ancak bütün bunlara rağmen Tûsî'nin metninin hâlâ gizli bir hazine olduğunu, içinde daha önce hiç kimsenin rastlamadığı definelerin saklı bulunduğunu ifade eder. Ardından kendisinin de ömrünün bir kısmını (*şatran min 'umrî*) bu ilmin hakikatlerini elde etmek için harcadığını, bu ilimde kaleme alınan bütün kitapları incelediğini ve bunun neticesinde biriktirdiği o gizli hazinelerin kendisinde saklı kalmamasını arzu ettiği için bu fikirlerini ortaya koyacak yeni bir şerh yazmak istediğini ifade eder. Kuşçu da bir şârih olarak kendi görevlerini sayarken yine tanıdık ifadeler kullanır: kaideleri *takrîr*, muakkad yerleri *tahrîr*, makasıdı *tefsîr*, faideleri *teksîr*, mücez olanı

nedenle üzerine pek çok hâşiye ve talikat yazıldığını ifade eder. Bkz. Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, c. 1, s. 347.

35 Kuşçu'nun *Şerh-i Cedîd*'i ne zaman telif ettiği hususu tartışmalıdır. Ancak konuyu değerlendiren Hasan Umut'a göre telif tarihi büyük ihtimalle 864/1460 ila 874/1470 arasında olmalıdır. Bkz. Hasan Umut, “Risâle der İlm-i Hey'e'den el-Fethiyye'ye: Bir Metnin Osmanlı Dünyasında Dönüşümü”, *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*, Ömer Mahir Alper-Müstakim Arıcı (eds.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, s. 222-223.

36 Kuşçu, *Şerhu Tecridi'l-'akâid*, s. 66-67.

bast, muamma olanı (*mulğaz*) *hall*, kayıtsız olanı (*mürsel*) *takyîd*, mücmeli *tafsil* vs.³⁷

Lâhici'nin mukaddimesinde de benzer motifler kullanıldığından onu ayriyeten buraya almaya gerek yoktur.³⁸ Peki bu ve benzeri ifadeler ne anlama gelmektedir? Kanaatimizce bunlar müelliflerin *Tecrîd*'in sunduğu tartışma sahasına bir övgü olmanın ötesinde kendilerinin de bu alanda söyleyecek sözlerinin olduğuna dair "parola" hükmünde ifadelerdir. Burada Kuşçu ve diğer müellifler, salt Tûsî'nin iki yüz yıl önce ne söylediğini ortaya koyma gayretinde değildirler. "*Tecrîd*'in gizli kalan yönleri" vb. ifadeler, müelliflerin bu düşünce geleneği içerisinde *Tecrîd* vasıtası üzerinden ifade edecekleri yeni tahkiklerinin olduğu iddiasıdır. Ancak bunu tam olarak görebilmek için söz konusu müelliflerin entelektüel ağını ortaya çıkarıp her birinin kiminle hangi mesail üzerinden diyalog ve tartışma içerisinde olduğunu ortaya koymak gerekmektedir.

Kuşçu'nun şerhi, daha müellif hayattayken büyük bir şöhrete kavuşmuş³⁹ ve üzerine yine birçok hâşiye kaleme alınmıştır. Özellikle Celâleddin ed-Devvânî (ö. 908/1502) ile Sadruddin ed-Deşteki'nin (ö. 903/1497) hâşiyeleri literatürde yeni ağırlık merkezleri oluşturmuştur.⁴⁰ Sözlü münazaralar ve mektuplaşmalar da dâhil olmak üzere bu iki Şîrâzlı âlimin arasında geçen tartışmaları,⁴¹ onların muhtelif *Tecrîd* hâşiyeleri ve diğer eserleri üzerinden takip etmek mümkündür. Yaklaşık yirmi senelik süre zarfında üçü Devvânî'ye (*Hâşiyetü'l-Kadîme/el-Cedîde/el-Ecedd el-Celâliyye*), ikisi Sadruddin Deşteki'ye (*Hâşiyetü'l-Kadîme/el-Cedîde es-Sadriyye*) ait olmak üzere red-cevap şeklinde kaleme aldıkları beş hâşiye topluca *et-Tabakâtu'l-Celâliyye ve's-Sadriyye* olarak da bilinmektedir.⁴² Devvânî'nin bu üç hâşiye dışında, bir de ilk hâşiyesine yapılan itirazlardan sonra görüşlerini savunmak için kaleme

37 Kuşçu, *Şerhu Tecrîdî'l-'akâid*, s. 68-69.

38 Lâhici, *Şevâriku'l-ilhâm*, c. 1, s. 37-39.

39 Pourjavady, "Jalâl al-Din al-Dawâni", s. 5.

40 İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Düşünce Geleneğinde 'Siyasi Metin' Olarak Kelâm Kitapları," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1, 2003, sy. 2, s. 393.

41 Bkz. Pourjavady, "Jalâl al-Din al-Dawâni", s. 19; a.mlf., *Philosophy in Early Safavid Iran: Najm al-Din Mahmûd al-Nayrîzi and His Writings*, Leiden: Brill, 2011, s. 75 vd.

42 Sadece Devvânî'nin veya sadece Deşteki'nin hâşiyeleri kastedildiğinde, *et-Tabakâtu'l-Celâliyye* ve *et-Tabakâtu's-Sadriyye* isimleri de kullanılır; Kâtib Çelebi ilk hâşiyeyi Devvânî'nin kaleme aldığını ve ardından karşılıklı red-cevap şeklinde diğer hâşiyelerin kaleme alındığını ifade eder. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. 1, s. 349. Bu hâşiyeler üzerinde ayrıntılı bir çalışmanın sahibi olan Pourjavady ise ilk hâşiyenin Deşteki tarafından kaleme alındığını iddia eder. Zira ona göre Devvânî her ne kadar *kadîm* hâşiyesinde Deşteki'ye ismen atıfta bulunmuyorsa da argümanlarının çoğunun Deşteki'ye cevap mahiyetinde olması, onun Deşteki hâşiyesine sahip olduğunu göstermektedir. Buna göre, Devvânî *kadîm* hâşiyesini 882/1477 yılında veya 883/1478 yılının başlarında kaleme aldığına göre, Deşteki *kadîm* hâşiyesini en geç bu tarihte kaleme almış olmalıdır. Deşteki ikinci hâşiyesini (*el-Cedîd*) 887/1482 yılında, Devvânî ise 897/1491-2 yılında tamamlamıştır. Devvânî'nin ikinci hâşiyesinin (*el-Cedîd*) tamamlanması üzerine Deşteki aynı yıl kendi hâşiyesini (*el-Cedîd*) daha da geliştirmiş ve ardından Devvânî üçüncü hâşiyesini (*el-Ecedd*) kaleme almıştır. Deşteki'nin bundan sonra da yine hâşiyesine bazı ilavelerde bulunduğu bilinmektedir. Bkz. Pourjavady, "Jalâl al-Din al-Dawâni", s. 6, 8-9, 20.

aldığı ve *Tecridâtü'l-Ğavâşi ve Teşyidâtü'l-Havâşi* olarak isimlendirdiği daha küçük çaplı bir risalesi de mevcuttur.⁴³ Yine Deşteki'nin oğlu Ğiyâsüddîn Mansûr ed-Deşteki (ö. 949/1542) tarafından muhâkemât tarzında kaleme alınan hâşiye de burada zikredilmelidir. Kâtib Çelebî (ö. 1067/1658), Ğiyâsüddîn'in bu hâşiyeyi, Devvânî'nin üçüncü hâşiyesine cevap yazmadan vefat eden babasının görüşlerini savunmak için yazdığını ifade eder.⁴⁴ Ancak Ğiyâsüddîn'in bu nitelikte bir hâşiyesinin bulunduğu doğru olmakla birlikte, Sadreddîn ed-Deşteki'nin Devvânî'nin son hâşiyesine cevap vermediği bilgisi muhtemelen doğru değildir. Zira Deşteki'nin ikinci hâşiyesinde (*el-Cedîd*) de Devvânî'nin son hâşiyesine (*el-Ecedd*) atıflar bulunmaktadır. Dolayısıyla Deşteki'nin bu eser üzerinde çalışmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁵

Devvânî ile Deşteki arasındaki bu diyalektik de başlı başına pek çok çalışmaya yol açmış, kendilerinden sonra yüzyıllar boyunca gerek Osmanlı, gerek Safevî, gerekse Hint Alt Kıtası düşünce dünyası üzerinde etkili olmuştur. Aralarındaki tartışmaları değerlendiren “muhâkemât” tarzında çeşitli eserler de kaleme alınmıştır ki Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Hafırî'nin (ö. 942/1535) *Şerh-i Cedîd* üzerine yazdığı hâşiyenin bu nitelikte olduğu nakledilir. el-Hafırî bu literatür geleneği içerisinde oldukça önemli bir isimdir ancak önemi bu *muhâkemât* hâşiyesine değil, eserin üçüncü bölümü olan İlâhiyyât bahsi üzerine kaleme aldığı başka bir hâşiyeye dayanmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla on sekiz ayrı müellif bu ikinci hâşiyesi üzerine hâşiye kaleme almıştır. Yine Devvânî'nin önde gelen bir öğrencisi olduğu

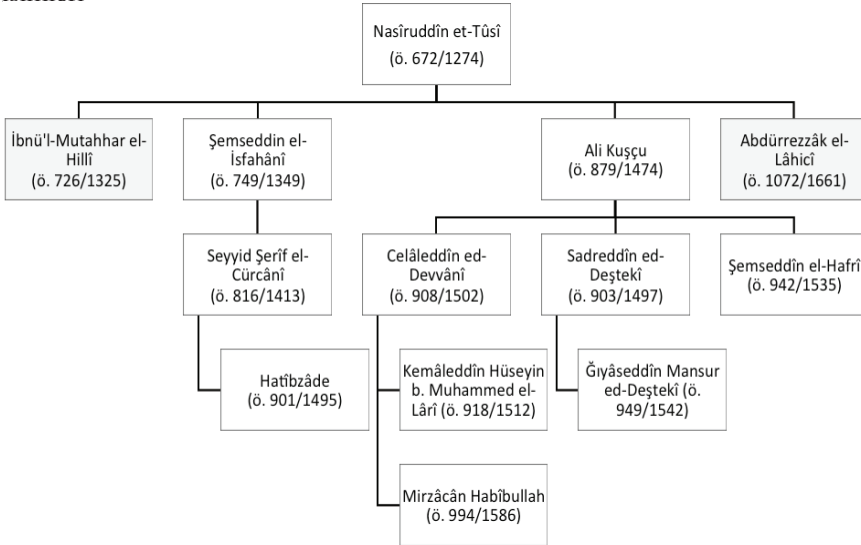
43 Devvânî, *Tecridâtü'l-Ğavâşi ve Teşyidâtü'l-Havâşi*, Manisa İl Halk Ktp., nr. 985, vr. 129b. Bibliyografik kaynaklarda bu *resâile* herhangi bir atf bulamadık. Ancak Veliyüddin Carullah, *el-Hâşiyetü'l-Cedîde el-Celâliyye* nüshasının zahriyyesinde, Devvânî'nin üç hâşiyesinden ayrı olarak bir de *resâil*inin bulunduğunu zikretmektedir. Yine kendisinde hem *et-Tabakâtü'l-Celâliyye ve's-Sadriyye* hâşiyelerinin hem de Ğiyâsüddîn ed-Deşteki'nin hâşiyesinin nüshalarının bulunduğunu, ancak söz konusu *resâile* sahip olmadığını ifade etmektedir. Bkz. Veliyüddin Carullah, *el-Hâşiyetü'l-cedîde el-Celâliyye*, Carullah Efendi, nr. 1151, vr. 1a; Şunu açıkça belirtmek gerekir ki Devvânî'nin *cedid* ve *ecedd* hâşiyelerinin tespitinde bazı belirsizlikler vardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla elimizde bu iki eserden sadece biri bulunmaktadır. Hûî'yi takiben bizim *cedîd* hâşiyesi olarak tespit ettiğimiz bu eseri Pourjavady *ecedd* hâşiyesi olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla biz herhangi bir *ecedd* hâşiyesini tespit edemediğimizi düşünürken, Pourjavady *cedîd* hâşiyesi tespit edemediğini ifade etmektedir. Carullah'ın zikrettiği *resâil*den ise ne Pourjavady ne de Hûî haberdar görülmektedir. Pourjavady, *cedîd* (ona göre *ecedd*) hâşiyesinin mukaddimesinde de zikredilen “*Tecridâtü'l-Ğavâşi ve Teşyidâtü'l-Havâşi*” ismini Devvânî'nin *resâil*inin değil, ikinci (yani *cedîd*) hâşiyesinin ismi olarak kabul etmektedir. Hûî'nin kaydettiği *ecedd* hâşiyesi dibacesinin tespit ettiğimiz nüshalardan farklı olması, Carullah'ın *resâil*in varlığına dikkat çekmesi ve en önemlisi, *resâil* olduğunu düşündüğümüz nüshayı tespit etmiş olmamız sebebiyle biz elimizdeki eserin *cedîd* hâşiyesi olduğunu düşünsek de, Hûî'nin kaydettiği *ecedd* nüshaları da dahil olmak üzere nüshaların ayrıntılı karşılaştırması yapılmadan bu konuda son sözü söylemek mümkün değildir. Bkz. Pourjavady, “Jalâl al-Dîn al-Dawânî”, s. 14-15; Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridü'l-İ'tikâd*, s. 88, 95.

44 Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, c. 1, s. 350.

45 Pourjavady, “Jalâl al-Dîn al-Dawânî”, s. 11-12; Abdel-Latif, “Nasir al-Dîn al-Tûsî and His Tajrid al-İ'tikâd”, c. 2, s. 511; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, c. 1, s. 349.

anlaşılan Kemâleddin Hüseyin b. Muhammed el-Lârî'nin (ö. 918/1512) hocasının ilk (*kadîme*) hâşiyesi üzerine yazdığı "mülhakât" da önemlidir. Pourjavady, *kadîme* nüshalarının daima Lârî *mülhakâtını* da ihtiva ettiğini ifade eder. Ona göre bu, Lârî'nin, hocasının hâşiyesinin telifine de bir şekilde katkıda bulunduğu bir işaret olabilir.⁴⁶ Bizim tespit ettiğimiz *kadîme* nüshalarında ise Lârî *mülhakâtı* eksiktir. Son olarak yine Devvânî'nin ilk hâşiyesi üzerine onun ikinci kuşak öğrencilerinden sayılan Mirzâcân Habîbullah'ın (ö. 994/1586) kaleme aldığı önemli hâşiyeye işaret edilmelidir. Kâtib Çelebî, kendi döneminde bu eserin talebeler arasında müte-davel olduğunu zikretmektedir ki günümüze ulaşan yazma nüshaların sayısı da bunu doğrulamaktadır.⁴⁷ Kaynaklarda Mirzâcân Habîbullah, Fethullah eş-Şîrâzî (ö. 998/1590) ile birlikte kelâm geleneğinin Hint Alt Kıtası'na nakledilmesinde en etkin iki isim olarak zikredilmektedir. Mirzâcân'ın Devvânî'nin görüşlerine daha yakın olup, Fethullah eş-Şîrâzî'nin Deşteki'nin görüşlerini tercih ettiği ifade edilmesi de yine bu iki düşünürün etkisini göstermektedir.⁴⁸ Son olarak şunu da ifade edelim ki Türkiye yazma eserler kütüphanelerinde *et-Tabakâtü'l-Celâliyye ve's-Sadriyye* eserlerinden Devvânî nüshalarının çoğunlukta olması, bu ikinci kuşak talebeler arasında da Devvânî çizgisindeki Mirzâcân nüshalarının sayıca daha fazla olması Osmanlı düşüncesinin Devvânî çizgisine daha yakın durduğunu gösteren somut delillerdendir. *Tecrîd* literatürü içerisinde buraya kadar değinilen en önemli isimler ve aralarındaki ilişkiler Şekil 1'de şematik olarak gösterilmiştir.

Şekil 1: Türkiye yazma eser kütüphanelerinde *Tecrîd* literatürünün öne çıkan isimleri

46 Pourjavady, "Jalâl al-Dîn al-Dawânî", s. 11.

47 Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, c. 1, s. 350.

48 Ahmed ve Pourjavady, "Theology in the Indian Subcontinent", s. 8.

Tecrîd'in medrese eğitimindeki yerine geçmeden önce burada kısaca eserin Sünnî-Şîî çatışmasında oynadığı role de işaret etmek isteriz: Bazı araştırmacılar, *Tecrîd* literatürünü Sünnî ve Şîî âlimlerin başta imamet konusunda olmak üzere karşılıklı tartışmaları neticesinde meydana gelen bir literatür olarak sunmaktadır.⁴⁹ Özellikle Şîî müelliflerin yazdığı bazı eserlerde böyle bir motifin kısmen söz konusu olduğu doğrudur.⁵⁰ Ancak bunu literatürün itici gücü olarak tasvir etmek kanaatimizce doğru değildir. Zira bu çalışmanın son kısmında verilen literatür listesinde de görüleceği üzere mevcut eserler genellikle kitabın beşinci bölümü olan “imamet” bahsini hâvî değildir. Cürcânî'nin hâşiyesi kitabın sadece ilk iki, yani *umûr-i âmmе* ile *cevherler ve arazlar* bölümlerini kapsadığı için onun üzerine yapılan çalışmalarda da bu konu doğal olarak işlenmemektedir. Ali Kuşçu damarına ait hâşiyelerin de genellikle kitabın birinci (*umûr-i âmmе*), ikinci (*cevherler ve arazlar*) veya üçüncü (*ilâhiyyât*) bölümleri üzerine yazılmış oldukları görülmektedir. Bununla birlikte dibacede geçen Hz. Peygamber'in “ashabına ve âline selâm” ifadesi imamet meselesinin tartışılmasına açık kapı bıraksa da görebildiğimiz kadarıyla en azından Safevîlerin yükselişine kadar böyle bir durum söz konusu olmamıştır. Bütün bunlar *Tecrîd*'in, Osmanlı ilim çevrelerinin gündeminde olduğu sürece, bir mezhep çatışmasının vasıtası olarak değil, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere eserin telif maksadına uygun olarak kelâm ve felsefe tartışmalarının bir mihverî olarak kabul edildiğini göstermektedir.

III. *Tecrîd*'in Medrese Eğitimindeki Yeri

Tecrîd'in medrese eğitiminde yer bulması, pek çok eseri medreselerde ders kitabı haline gelen Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Hâşiye-i Tegrîd*'i ile olmuştur. Medrese müfredatına dair mevcut veriler tam detaylı bir programın ortaya çıkarılmasına imkân sağlamasa da, bazı genel değerlendirmelerde bulunmamız mümkündür. Osmanlı medrese sistemi ve müfredatına dair en eski kanûnnâme olan Fatih Kânunnâmesi'nde, yüksek tahsil kurumlarının en alt seviyesi olan Yirmili medreselerde Cürcânî'nin *Hâşiye-i Tegrîd* adlı eserinin okutulduğu belirtilmiştir. Hatta bu nedenle bu medreseler “*Hâşiye-i Tegrîd* medreseleri” olarak da anılmıştır.⁵¹

49 Örneğin bkz. Demirci, “Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi”, s. 454. Abdel-Latif Devvânî ve Sadruddîn ed-Deşteki tartışmasını da büyük ölçüde bu şekilde okumaktadır. Bkz. Abdel-Latif, “Nasîr al-Dîn al-Tûsî and His Tajrîd al-İ'tikâd”, c. 2, s. 498-499.

50 Bkz. Abdel-Latif, “Nasîr al-Dîn al-Tûsî and His Tajrîd al-İ'tikâd”, c. 2, s. 492.

51 *Hâşiye-i Tegrîd*'in okutulmasının Yirmili medreselerle sınırlı olduğu veya bu medreselerde kelâmdan sadece bu eserin okutulduğu düşünülmemelidir. Örneğin Taşköprülüzâde müderris olduğu sırada bu eseri hem Yirmili hem de Otuzlu medreselerde okuttuğunu belirtmektedir. Onun bu konuda bir istisna olduğunu gösterecek herhangi bir veri olmadığına göre, *Hâşiye-i Tegrîd*'in Yirmili medreselerde okutulduğunu söylemek yerine, onun bu medreselerde okutulmaya başladığını söylemek muhtemelen daha doğrudur. Ayrıca Uzunçarşılı'nın ifade ettiği üzere, kanûnnâmede *Hâşiye-i Tegrîd* zikredildiği için Yirmili medreselerde daha çok bu eser okutulmuşsa da, müderrisler kendi tercihlerine göre *Hâşiye-i Tegrîd* yerine İsfahânî'nin *Tavâlî*' şerhini de okutabiliyorlardı. Bkz. Taşköprülüzâde, *eş-Şekâiku'n-*

Medreseleri ilk defa tertip ve tanzim eden kişiler arasında Sadrazam Mahmut Paşa'nın yanı sıra o sırada Fatih'in daveti üzerine İstanbul'a gelen ve daha sonra hem Ayasofya hem Sahn-ı Semân'da tedaris faaliyetlerinde bulunmuş olan *Şerh-i Cedîd* müellifi Ali Kuşçu'nun adı da zikredilmektedir ki onun bu hususta etkili olmuş olduğu düşünülebilir.⁵² Bununla birlikte Osmanlı'da *Tecrîd*'e yönelik ilginin Kuşçu'yla başlamadığı da aşikârdır. Eser, medrese müfredatında olmasa da bundan önce ilmi çevrelerde mevcut olmalıdır.⁵³ Buna göre *Şerh-i Cedîd*'in zaten var olan bir ilgiye güçlü bir şekilde cevap vermek suretiyle literatür geleneğini canlandırmış olması daha muhtemel görünmektedir. Zira hem *Hâşiye-i Tecrid* hem *Şerh-i Cedîd* üzerine yeni hâşiyelerin telifi, Kuşçu'nun İstanbul'a geliş tarihine paralel olarak IX./XV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren hız kazanmıştır.⁵⁴

Eserin nasıl ve ne kadar okutulduğuna dair de net bilgiler bulunmamaktadır. Ancak bu kadar çetin bir eserin “en alt” seviyedeki medreselerde okutulması bizi yanıltmamalıdır. Yirmili medreseler, zikredildiği üzere *yüksek* tahsil kurumlarının en alt seviyesini temsil eder. Bir diğer ifadeyle buraya gelen talebe, Taşköprülüzâde'nin otobiyografisinde de görüldüğü üzere,⁵⁵ bütün temel alet ilimlerini tamamlamıştır.⁵⁶ Ayrıca genellikle medreselerde olduğu üzere, bu eser de baştan sona okutulmayıp, sadece *umûr-i âmme* bölümü veya ondan bazı bahisler tedaris ediliyordu. Yine *Hâşiye*'nin, İsfahânî şerhi olmaksızın anlaşılması çok zor olacağı dikkate alındığında, tedarîsatta İsfahânî şerhinin de bir şekilde yer aldığı anlaşılabilir. Yukarıda bu eserin pedagojik yönünün ön planda olduğuna işaret edilmişti. Onun pedagojik değerini daha da arttıran faktörlerden biri de mukaddimeden sonra gelen “taksîmu'l-mevcûdât” başlıklı bölümde,⁵⁷ hem kelâmcıların hem de filozofların âlem anlayışlarının genel hatlarıyla verilmiş olmasıdır. Öyle tahmin ediyoruz ki bu aşamada, daha çok didaktik özelliğe sahip olan İsfahânî şerhini merkeze alarak, Cürcânî hâşiyesiyle birlikte, talebenin bir üst mertebeye geçmesi hedeflenmişti.

Hâşiye-i Tecrîd'in ne zamana kadar müfredatta kaldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak medrese müfredatı ve ilimler tasnifiyle ilgili eserler ile âlimlerin biyografilerindeki kayıtlara bakıldığında, XVII. yüzyıldan sonra ne *Hâşiye-i Tecrîd*'in

Nu'mâniyye, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts., s. 327-328; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 27.

52 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, c. 1, s. 61-64.

53 II. Murad Han döneminde Osmanlı topraklarına gelen Cürcânî ve Teftâzânî'nin talebelerinin buradaki ilmi muhiti dönüştürmede etkili oldukları söylenmektedir. Bkz. Ertuğrul Ökten, “Scholars and Mobility: A Preliminary Assessment from the Perspective of *al-Shaqâ'iyiq al-Nu'mâ'niyya*”, *Osmanlı Araştırmaları*, 2013, sy. 41, s. 62-63.

54 Abdel-Latif, “Nasîr al-Dîn al-Tûsî and His Tajrîd al-i'tiqâd”, c. 2, s. 487.

55 Taşköprülüzâde, *eş-Şekâik*, s. 326-328.

56 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, s. 12.

57 Şemseddin el-İsfahânî, *Tesdîd*, c. 1, s. 170-181.

ne de *Tecrîd* üzerine yapılmış başka bir çalışmanın izi görülmektedir. Örneğin XVIII. yüzyılın ilk yarısında Fransız hükümetinin isteği üzerine ismi meçhul bir Osmanlı müderrisi tarafından medrese müfredatına dair kaleme alınan *Kevâkib-i Seb'a* adlı metinde, kelâm alanında Hayâlî hâşiyesiyle birlikte *Şerh-i Akâid*, *Şerh-i Mekâsîd*, *Mevâkîf* ve *Şerh-i Mevâkîf* eserleri kaydedilmiştir.⁵⁸ Kâtib Çelebî (ö. 1067/1658), İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), Ziyâuddin el-Ahîskâvî (ö. 1218/1803) ve Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1895) gibi müelliflerin okudukları veya okuttukları eserlere dair kayıtlarda olduğu gibi, İshak b. Hasan et-Tokadî'nin (ö. 1100/1689) *Nazmu'l-'ulûm*'u, Erzurumlu İbrahim Hakkî'nin (ö. 1194/1780) *Terkîbu'l-'ulûm*'u ve Nebî Efendizâde'nin (ö. 1200/1785-6) kasidesi gibi medresede okutulan kitaplara dair yapılmış çalışmalarda da benzer bir tabloyla karşılaşmaktayız: Tüm bu çalışmalarda *Tecrîd* üzerine hiçbir eser görünmemektedir.⁵⁹ Üstelik günümüze ulaşan Türkiye kütüphanelerindeki yazma eserler de *Tecrîd*'in bu aşamada gündemden düştüğünü desteklemektedir. XVII. yüzyıl sonrasına ait tespit edebildiğimiz *Tecrîd* şerh ve hâşiyeleri, istisnaları bulunmakla birlikte, genellikle Şîî müelliflere aittir ki aşağıda verilen literatür dökümü de bu bulguyu teyid etmektedir. XX. yüzyılın başlarına ait çeşitli baskıların neredeyse hiçbirinin İstanbul'da yapılmaması da aynı gelişmenin yansıması olarak okunabilir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Matba'a-i Âmire'de Ali Kuşçu'nun şerhi bir defa *Şerhu'l-Mevâkîf*'in hamisinde ve o da oldukça hatalı bir dizgi ile basılmıştır. Bütün bunlardan hareketle Osmanlı dünyasında *Tecrîd* üzerinden ortaya konulan entelektüel üretimin ağırlığı XV. ve XVI. yüzyıllarla sınırlı olduğu söylenebilir.

Tecrîd'in medrese müfredatında olduğuna dair elimizdeki son kayıtlar Taşköprülüzâde'ye aittir. Kendi otobiyografisinde verdiği bilgilere göre o hem öğrenim gördüğü sırada *Hâşiye-i Tegrîd*'i *vücûb ve imkân* bahislerine kadar "tahkik ve itkân" üzere okumuş, hem daha sonra müderris olduğu sırada Yirmili ve Otuzlu medreselerde bu eseri *umûr-i âmmeh* bahislerinin sonuna kadar okutmuştur.⁶⁰ Ayrıca *Miftâhu's-Sa'âde*'nin "İlm-i usûlî'd-dîn" bahsinde, bu ilmin ikinci örnek eseri olarak *Tegrîd* ve hâşiyelerini zikretmesi -ki ilk örnek de yine Tûsî'ye ait *Kavâ'idu'l-'Akâid*'dir-, *Tegrîd*'in bu dönemde hâlâ ön planda olduğunu göstermektedir.⁶¹

Şu halde *Tegrîd*'in sonraki dönemde gözden düşmesinde ne gibi faktörler etkili olmuş olabilir? Taşköprülüzâde'nin vefat tarihi yaklaşık olarak Kânûnî Sultan Süleyman ile Şeyhulislam Ebussuud Efendi'nin gerçekleştirdiği eğitim

58 Anonim, *Kevâkib-i Seb'a Risalesi*, çev. Nasuhi Ünal Kararslan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015, s. 76-77.

59 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. 1, s. 163-178.

60 Taşköprülüzâde, *eş-Şekâik*, s. 327-328.

61 Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-Sa'âde*, c. 2, s. 159.

reformlarına denk düşmektedir.⁶² Onun *Hâşiye-i Tecrîd*'i medrese ortamında okutması ise daha da erken tarihlere, yaklaşık 1530 yıllarına tekabül eder. Kânûnî'nin reformlarının neleri kapsadığına dair kesin ve net bir bilgiye sahip olmamakla beraber, bu tarihlerden sonra *Tecrîd* geleneği Osmanlı topraklarında önemli ölçüde zayıfladığına göre, bu reformların en azından *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Miftâh* medreseleri üzerinde etkili olduğunu tahmin edebiliriz. Bazı araştırmacıların işaret ettiği üzere, Şîliği devlet mezhebi olarak ilan eden Safevî devletinin yükseldiği sıralarda, ağır bir üslupla imamet inancını savunan Şîi bir müellifin eserinin Osmanlı medreselerinde okutulması, ilmî siyaset gereği de uygun bulunmamış olabilir.⁶³ Nitekim belli bir dönemden sonra, *Tecrîd*'in Şîi kelâmının en temel kitabı olarak görüldüğü ve üzerinde mezhep taassubunun olduğu bir gerçektir.⁶⁴ Hatta bunun Safevî devletinin kuruluşundan itibaren başlamış olması da muhtemeldir. Zira Osmanlıların Safevîlerin Anadolu topraklarında yürüttükleri propagandayı ciddi bir tehdit olarak algıladıkları hususunda hiç şüphe yoktur.⁶⁵ Daha ziyade siyasî olarak değerlendirildiği bu meseleye karşı alınan tavırlardan biri de resmî eğitim kurumlarında koyu Şîi bir müellifin eserinin müfredattan kaldırılması olmuş olabilir.

Müstakim Arıcı'nın Cürçânî'nin Osmanlı ilim hayatındaki yerine dair yaptığı çalışmada tespit ettiği *Şerhu'l-Mevâkıf* a yönelik ilgideki azalmanın⁶⁶ tam da *Tecrîd*'e yönelik ilginin azalmasıyla eş zamanlı olması dikkat çekmektedir. Ancak burada önemli bir fark söz konusudur. Şöyle ki *Tecrîd* ve hâşiyeleri zamanla Osmanlı ilim mahfillerinden tamamıyla çekilirken, *Şerhu'l-Mevâkıf* modern döneme kadar en üst seviyede önemini korumaya devam etmiştir. Örneğin yukarıda zikrettiğimiz *Kevâkib-i Seb'a* metni de en üst seviyede yine *Şerhu'l-Mevâkıf*'i zikretmektedir. Bu gelişmenin sadece Osmanlı'yla sınırlı olmayıp, *Tecrîd*'in zamanla bütün Sünnî ulemanın gündeminden düştüğü/düşürüldüğü görülmektedir. Örneğin Hint Alt Kıtası'nda XVII. yüzyılda Firengî Mahal çevresinde gelişen kelâmî geleneğin de büyük ölçüde *Şerhu'l-Mevâkıf*, *Şerh-i Adud*, *Şerh-i Akâid* gibi metinler üzerinden devam ettiği, Osmanlı topraklarındaki gelişmelere paralel bir şekilde bu geleneğin teşekkül sürecinde de genellikle

62 Shaha Ahmed ve Nenad Filipovic, "The Sultan's Syllabus: A Curriculum for the Ottoman Imperial medreses Prescribed in a fermân of Qânûnî I Süleymân, Dated 973 (1565)," *Studia Islamica*, 2004, sy. 98/99, s. 186 vd.

63 Demirci, "Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi", s. 456.

64 Bkz. Nasr ve Leaman, *History of Islamic Philosophy*, s. 988-990.

65 Safevîlerin Anadolu'da yürüttükleri propaganda faaliyetine karşı Osmanlı devleti ve ulemanın tepkisini, Kemâlpaşazâde ve eserleri örneği üzerinden görmek için bkz. Halil İbrahim Bulut, "Osmanlı-Safevî Mücadelesinde Ulemanın Rolü: Kemal Paşazâde Örneği", *Dini Araştırmalar*, c. 7, sy. 21, s. 179-195; Ayrıca bkz. Pourjavady, *Philosophy in Early Safavid Iran*, s. 66, 68.

66 Müstakim Arıcı, "Bir 'Otorite' Olarak Seyyid Şerif Cürçânî ve Osmanlı İlim Hayatındaki Yeri" (*İslam Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim* içinde), M. Cüneyt Kaya (ed.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, s. 69-70.

Tecrîd'den uzak durulduğu fark edilmektedir. Genellikle Hint ulemasının *Tecrîd* hakkında olumsuz fikirlere sahip oldukları nakledilmektedir ki bunu da bölgede değişen Sünnî-Şîî dengeleri ile ilişkilendirmek mümkündür.⁶⁷

Her hâlükârda, bu eserin müfredattan kaldırılması, gelenekteki eylemsizlik ilkesi gereği, onun derhal tamamen terkedildiği anlamına gelmeyecekti. Dolayısıyla Kâtib Çelebî'nin kendi döneminde, yani XVII. yüzyılın ortalarında, Mirzâcân Habîbullah'ın Devvânî hâşîyesinin talebeler arasında mütedavel olduğunu zikretmesi bu bağlamda anlaşılabilir. Yine Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin (ö. 1115/1703), Kuşçu'nun *Şerh-i Cedîd*'ini, Devvânî ve Mirzâcân Habîbullah hâşîyeleriyle birlikte dayısından -anlaşıldığına göre medrese bağlamı dışında-okuması da bu dönemlerde *Tecrîd*'in Osmanlı entelektüel üretiminin temel vasıtalarından biri olmaktan çıktığı halde, hâlâ ilm-Öl anlamında muteber eserler arasında görüldüğünü göstermektedir.⁶⁸

IV. Literatür

Bu bölümde Nasîruddîn et-Tûsî'nin *Tecrîdu'l-İ'tikâd* adlı eseri üzerine oluşan literatür geleneği içerisindeki müelliflerin bir listesinin sunulması hedeflenmiştir.⁶⁹ Başta Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan yazmalar olmak üzere, ulaşılabilen bütün yazmalar tek tek incelenmiş, nispetlerin doğrulanması durumunda künye bilgileri aşağıda verilmiştir. Nüshası tespit edilemeyen veya yurt dışı kütüphanelerinde bulunduğu belirtilen nüshaların ise zikredildiği kaynak(lar)a

67 Ahmed ve Pourjavady, "Theology in the Indian Subcontinent", s. 7-8.

68 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. 1, s. 174-175.

69 Bu listenin oluşturulmasında öncelikle şu yazma eserler veri tabanları tarandı: İSAM Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı (ktp.isam.org.tr); Süleymaniye Kütüphanesi bilgisayarlarından erişime açık olan Süleymaniye Kütüphanesi Veri Tabanı; T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazmaları Kataloğu (yazmalar.gov.tr). Bununla birlikte çeşitli matbu kataloglar da tarandı (parantez içi o eserin dipnotlarda kullanılan kısaltması verildi): Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn (KZ)*, tsh. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Ankara: Maarif Matbaası, 1941, 1-2 c.; Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn (İM)*, tsh. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945, 1-2 c.; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin (HA)*, tsh. Kilisli Rifat Bilge, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951, 1-2 c.; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri (OM)*, haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen, İstanbul: Meral Yayınevi, [ts.-1972-1975], 1-3 c.; Aga Büzürg et-Tahrânî, *ez-Zer'â ilâ tesânîfi'ş-Şî'a (ZTŞ)*, Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1983, 1-25 c.; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani (SO)*, haz. Nuri Akbayar, sdl. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1996, 1-6 c.; Abdullah Muhammed Habeşi, *Câmi'u'ş-şurûh ve'l-havâşî (CŞH)*, Abudabi: el-Mecma'u's-Sekafi, 1425/2004, 1-3 c.; Mustafa Dirâyetî, *Fihristvâre-i destmüvişhâ-yı İrân (DENA)*, Tahrân: Kitabhâne Müze ve Merkez-i İsnad-ı Meclis-i Şura-yı İslami, 1389/2010, 1-12 c.; Yine şu çalışmalardan da bazı eklemeler yapıldı: *Mu'cemu't-türâsi'l-keîâmî (MTK)*, Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdik, 1423/2002, 1-5 c. (c. 2, s. 162-164 [Şerhler]; c. 3, s. 42-52 [Hâşîyeler]); Ali Sadrâi Hûi, *Kitâbşinâsi-i Tegrîdu'l-İ'tikâd*, Kum: Kitâbhâne-i Büzürg-i Hazreti Ayetullahü'l-Uzmâ Mar'âşî Necefî, 2003.

atf yapılarak buraya sadece müelliflerinin isimleri kaydedilmiştir. Türkiye yazma eser kütüphanelerinde bulunup da ulaşamadığımız ve dolayısıyla incelenemeyen nüshaların künye bilgileri de -bu durumu belirtmek için sonuna (*) işareti konulmak suretiyle- aşağıda verilmiştir. Çok sayıda nüshaları bulunan eserlerin bütün nüshaları listeye alınmamış bunların birkaçına işaret etmekle yetinilmiştir. Yine matbu olan eserlerde de kuşatıcı olmak hedeflenmemiştir. Ancak az sayıda nüshası tespit edilen eserlerin bütün nüshaları kaydedilmeye çalışılmıştır. Listenin oluşturulmasında müelliflerin vefat tarihleri esas alınmakla birlikte, literatür ağını ve hiyerarşisini görebilmek adına şerhlerin hâşiyeleri veya hâşiyelerin hâşiyeleri şeklinde ikinci, üçüncü vs. dereceden çalışmalar doğrudan ilgili yerde yine kronolojik olarak sıralanmıştır. Vefat tarihi bilinmeyen müellifler ile müellifi tespit edilemeyen eserler ilgili yerlerde sıralama içerisinde son olarak verilmiştir. Ayrıca müelliflerin kendi isimlendirmeleri veya yaygın olarak kullanılan eser isimleri müstesna, yazmalar ve kataloglardaki değişik genel isimlendirmeler de -listenin hiyerarşik yapısı buna gerek bırakmadığı için- dikkate alınmamıştır.

Nasîruddîn Ebu Cafer Muhammed b. Muhammed et-Tûsî (ö. 672/1274), *Tecrîdu'l-i'tikâd*.⁷⁰

1. Rüknuddîn Ebu Muhammed el-Hasan b. Muhammed b. Şerefşah el-'Alevî (ö. 715/1315 veya 718/1318), *Hâşiye 'ale't-Tecrîd*.⁷¹
2. Cemâleddîn Hasan b. Yusuf İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1326), *Keşfu'l-Murâd fî Şerhi Tecdî'l-i'tikâd*.⁷²
 - a. Ebu'l-Kâsım b. Hüseyin er-Rızavî el-Kummî el-Hâîrî el-Lâhûrî (ö. 1324/1906)⁷³
 - b. Abdürrezzâk b. Ali Rıza el-Hemedânî (ö. 1381/1961)⁷⁴
 - c. Hâşim b. Mehdî b. Hüseyin el-Hüseyînî et-Tahrânî (ö. 1991), *Tavzihu'l-murâd: ta'likâ 'alâ şerhi Tecdî'l-i'tikâd*.⁷⁵
 - d. Hasanzâde el-Âmulî (d. 1928), *et-Ta'likât 'alâ Keşfi'l-murâd*.⁷⁶
 - e. Muhammed Hâşim b. Celâleddîn er-Ravzâtî (ö. ?)⁷⁷

70 İran: Mektebü'l-İlâmî'l-İslâmî, 1986; İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, 1996.

71 ZTŞ, c. 6, s. 32.

72 Tahran, 1280; Bombay, 1311; Lübnan-Saydaâ: Matba'atü'l-İrfân, 1353; Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbû'ât, 1308; Kum, 1413/1992 (thk. S. İbrahim ez-Zencânî); Kum: Müessesetü Neşri'l-İslâmî, 1417/1996 (thk. Hasanzâde Âmulî); Sadece ilâhiyyât bölümünün Ca'fer es-Sübhânî'ye ait bir tahkiki de vardır; Ebu'l-Hasan eş-Şarânî tarafından hazırlanan Farsça bir tercümede matbûdur (Tahran, 1398/1977).

73 ZTŞ, c. 6, s. 118.

74 ZTŞ, c. 6, s. 118.

75 Tebriz, ts.; Tahran: Matbaa-i Mustafevî, 1976; Tahran: Mektebetü'l-Müfid, 1986.

76 *Keşfu'l-murâd* (Kum: 1407) içinde. Bkz. Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecdîdu'l-i'tikâd*, s. 39.

77 İsfahan, 1352. Bkz. Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecdîdu'l-i'tikâd*, s. 40.

- f. Beşîr Hüseyin b. Sâdık el-Pâkistânî en-Necefi (d. 1942)⁷⁸
- g. İbrahim b. Sâcid b. Bâkır el-Mûsevî el-Ebherî ez-Zencânî (d. 1965)⁷⁹
3. Bedreddîn Muhammed b. Es'ad el-Yemenî et-Tüsterî (ö. 732/1331)⁸⁰
4. Alâuddîn Muhammed b. Ahmed el-İsferâinî el-Bihîştî (ö. 741/1340'tan sonra), *Tefrîdu'l-İ'timâd fî şerhi Tecridi'l-İ'tikâd*.⁸¹ Beyazıt, nr. 2835, 184 vr.
5. Şemseddîn Mahmûd b. Abdurrahman b. Ahmed el-İsfahânî (ö. 749/1348), *Tesdidu'l-kavâ'id fî Şerhi Tecridi'l-akâid* veya *Şerh-i Kadîm*.⁸²
- a. Nasiruddîn el-Hillî el-Kâşî (ö. 755/1354 [?]): Veliyüddin Efendi, nr. 2047, 78 vr.; Veliyüddin Efendi, nr. 2058, vr. 183b-259a; Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, nr. 759, 97 vr.
- b. Seyyid Şerif Ali b. Muhammed el-Cürçânî (ö. 816/1413), *Hâşiyetü't-Tecrid*: Damad İbrahim, nr. 785, 306 vr.; Feyzullah Efendi, nr. 1115, 275 vr.; Hekimoğlu nr. 833, 271 vr.⁸³
- (1) Muhyiddîn Ahmed b. İbrahim b. Muhammed ed-Dîmeşkî ed-Dimyâtî [İbnü'n-Nahhâs] (ö. 814/1411)⁸⁴
- (2) Dinkoz (Dikgöz) Şemseddîn Ahmed b. Abdullah el-Bursevî er-Rûmî (ö. 860/1455): Laleli, nr. 2211, vr. 1-89.
- (3) Hüsâmeddîn İbnü'l-Meddâs et-Tokâdî (ö. 860/1460)⁸⁵
- (4) Şemseddin Ahmed b. Musa el-Hayâlî (ö. 875/1470 [?]): Konya İl Halk Ktp., nr. 186, vr. 44b-99a.⁸⁶

78 Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridu'l-İ'tikâd*, s. 40.

79 Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridu'l-İ'tikâd*, s. 40.

80 Hâlid b. Hammâd el-'Advânî, *a.g.e.*, c. 1, s. 65.

81 Bazı kaynaklarda şârihin adı Şemseddîn Muhammed el-Beyhakî el-İsferâinî şeklinde, şerhin adı da *Ta'ridu'l-İ'timâd fî şerhi Tecridi'l-İ'tikâd* şeklinde kaydedilmiştir. Örneğin bkz. *ZTŞ*, c. 3, s. 353; Aga Büzürg, Şemseddîn el-İsfahânî'nin şerhini kaynak göstererek onun İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin şerhinin yanı sıra el-İsferâinî'nin bu şerhini de gördüğünü ifade etmektedir. el-İsfahânî şerhinin tahkikli baskısında ise böyle bir ifade bulunmamaktadır. Bkz. *ZTŞ*, c. 3, s. 353-354.

82 Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, 2012 (thk. Hâlid b. Hammâd el-'Advânî); Kâtib Çelebî'de de olduğu gibi birçok kaynakta bu eserin adı *Teşyîdu'l-kavâ'id fî şerhi Tecridi'l-akâid* şeklinde kaydedilmektedir. Bkz. *KZ*, c. 1, s. 346.

83 Bu eserin muhtelif koleksiyonlarda yaklaşık kırk nüshası tespit edilmiştir.

84 Mahiyet bahsi üzerine talikadır. Bkz. *KZ*, c. 1, s. 348; *ÇŞH*, c. 1, s. 352.

85 Taşköprülüzâde, *eş-Şekâik*, s. 63; *OM*, c. 1, s. 320; Aşağıda Hüsâmeddîn Hüseyin b. Abdurrahman et-Tokâdî adı altında kaydettiğimiz eserlerden bazılarının İbnü'l-Meddâs'a ait olması muhtemeldir.

86 *Hâşiye-i Tecrid*'in ilk kısımları (*evâil*) üzerine kaleme alınmıştır. Bkz. *KZ*, c. 1, s. 347; *OM*, c. 1, s. 338.

- Şücâ'uddîn İlyas er-Rûmî ed-Dîmetokavî (ö. 920/1514): Kılıç Ali Paşa, nr. 513, vr. 1b-52a.
- (5) Sinâneddîn Yusuf b. Hızır[Bey] el-Bursevî el-Vefâî [Sinan Paşal] (ö. 891/1486): Laleli, nr. 2219, vr. 52-63.
- (6) Lütfullah b. Hasan et-Tokâdî [Molla Lütfi] (ö. 900/1495), *Ta'lika 'alâ evveli Hâşiyeti't-Tecrîd*: Laleli, nr. 3654, vr. 80-84.
- (7) Ahaveyn Muhyiddîn Mehmed b. Kâsım (ö. 904/1498): Fatih, nr. 2930, vr. 1b-46b; H. Hüsnü Paşa, nr. 1159, vr. 1-52; Kasidecizade, nr. 163, 61 vr.
- (8) Hatîbzâde Muhyiddîn Muhammed b. İbrahim el-Kastamonî (ö. 901/1496): Fatih, nr. 2926, 388 vr.; Fatih, nr. 2927, 253 vr.; İzmir, nr. 124, 209 vr.; Yusuf Ağa, nr. 121, vr. 1b-191a.⁸⁷
- Taşköprülüzâde Ahmed b. Mustafa (ö. 968/1561): Veliyüddin Efendi, nr. 2007, vr. 1b-77b.⁸⁸
 - Şah Muhammed b. Hürrem b. Muhammed el-Karahisarî (ö. 978/1570 [?]): Süleymaniye, nr. 1052, vr. 59a-69b.
 - İbnü'l-Mu'îd/Mu'îdzâde er-Rûmî (ö. ?): Yusuf Ağa, nr. 4729, vr. 43a-63b.⁸⁹
 - Şeyhî Süleyman b. Mansûr et-Tûsî (ö. ?)⁹⁰
- (9) Samsunizâde Muhyiddîn Muhammed b. Hasan es-Samsûnî (ö. 919/1513): Carullah Efendi, nr. 471, vr. 55-91; Carullah Efendi, nr. 1256, vr. 39-105.
- (10) Şücâ'uddîn İlyas er-Rûmî ed-Dîmetokavî (ö. 920/1514): Fatih, nr. 2939, 163 vr.

87 Bu eserin muhtelif koleksiyonlarda yaklaşık yirmi nüshası tespit edilmiştir. Hatîbzâde hâşiyesi hakkında bibliyografik kaynaklarda genellikle Hocazâde'nin değerlendirmesine de atıf yapılır. Buna göre Hatîbzâde hâşiyesi ulema arasında yaygınlaştığında, Hocazâde de eseri mütalaa etmiş ancak onu beğenmediğini ifade etmiştir. Ardından ulema arasında yaygınlaşan Kuşçu şerhi ve Devvânî'nin hâşiyesini mütalaa ettiğinde ise bunları beğendiği nakledilir. Hocazâde eseri mütalaa ettiğine göre hâşiyeye onun vefat tarihi olan 893/1488 yılından önce kaleme alınmış olmalıdır. Bkz. Taşköprülüzâde, *eş-Şekâik*, s. 83; KZ, c. 1, s. 347. Bazı kaynaklarda Hatîbzâde hâşiyesinin Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) sözde "Tecrîd hâşiyesi" üzerine yazılmış olduğu kaydedilmiştir. Yine yer yer başka hâşiyeler de (Samsunizâde gibi) Teftâzânî'ye nispet edilen bir şerh/hâşiyeye atfedilmektedir (örneğin bkz. Zirikli, *el-A'lâm*, c. 3, s. 352). Ancak ulaşılabildiğimiz yazmaların kontrolü ve kaynakların mukayeseli olarak incelenmesi neticesinde bu nispetlerin tamamının hatalı olduğu kanaatine vardık. Kuvvetle muhtemel bu yanlış nispetler, Teftâzânî'nin *Tehzibu'l-mantık ve'l-kelâm* adlı eserinin *Tecrîdu'l-ke'lâm* şeklinde yanlış okunmasından kaynaklanmıştır. Ayrıca hiçbir kaynakta Teftâzânî'ye doğrudan nispet edilen bir şerh/hâşiyenin olmaması da bu kanaatimizi desteklemektedir.

88 Hatîbzâde hâşiyesinin telhisidir; müellif hattı.

89 Hatîbzâde hâşiyesinin telhisidir. Bkz. KZ, c. 1, s. 347; SO, c. 4, s. 1111.

90 KZ, c. 1, s. 348.

- (11) Sinaneddîn Yusuf el-Gencevî el-Acemî (ö. 922/1516): Laleli, nr. 2222, vr. 43-92.⁹¹
- (12) Hüsâmeddîn Hüseyin b. Abdurrahman et-Tokâdî [Hüsâm Çelebî] (ö. 926/1520):⁹² Laleli, nr. 2214, vr. 1-28; Ömer İşbilir, nr. 80, vr. 1b-43a; Yusuf Ağa, nr. 4729, vr. 20b-32b.
- (13) Hüsâmeddîn Hüseyin b. Abdurrahman et-Tokâdî [Hüsâm Çelebî]: Şehid Ali Paşa, nr. 2844, vr. 114b-132b; Yusuf Ağa, nr. 4729, vr. 33a-40a.⁹³
- (14) Abdullah b. İbrahim eş-Şebüsterî (ö. 926/1520)⁹⁴
- (15) İdrîs-i Bitlisî (ö. 926/1520)⁹⁵
- (16) İbnü'l-Berdaî Muhyiddîn Muhammed b. Muhammed (ö. 927/1520)⁹⁶
- (17) Ahmed et-Tâlişî el-Cîlî (ö. 930/1523): Yusuf Ağa, nr. 4729, vr. 74a-87b.
- (18) Taşköprülüzâde Mustafa b. Halil (ö. 935/1528): Veliyüddin Efendi, nr. 3247, vr. 103b-112b.
- (19) Taşköprülüzâde Mustafa b. Halil: Veliyüddin Efendi, nr. 3260, vr. 121b-157a.⁹⁷
- (20) Ahmed b. Ali b. Alâüddîn el-Kârî (ö. 940/1533)⁹⁸
- (21) Kemâlpaşazâde Şemseddîn Ahmed b. Süleyman (ö. 940/1534): *Risâle mu'allaka 'alâ evveli Hâşiyeti't-Tecrid*: Beyazîd, nr. 8046, vr. 1b-9b; Pertev Paşa, nr. 653, vr. 1b-31b; Şehid Ali Paşa, nr. 1626, vr. 2a-15b; Şehid Ali Paşa, nr. 2737, vr. 105a-112b.⁹⁹

91 Hatibzâde hâşiyesine red olarak kaleme alınmıştır. Bkz. *KZ*, c. 1, s. 347.

92 *SO*, c. 3, s. 688.

93 *Mebâhisu'l-ille ve'l-ma'lûl* başlıklı Hüsâm Çelebî'ye nispet edilen ikinci bir hâşiyedir. Bununla birlikte Hüsâm Çelebî'ye nispet edilen üçüncü bir eser daha tespit ettik. Bu eser Süleymaniye Kütüphanesi veri tabanında yanlışlıkla Hocazâde'ye (ö. 893/1488) ait olarak gösterilmekle birlikte, yazmanın kendisinde "Hüsâm Çelebî"ye nispet edilmektedir. Bir ihtimal bu eser yukarıda adı zikredilen Hüsameddîn İbnü'l-Meddâs'a aittir. Bkz. Şehid Ali Paşa, nr. 1715, vr. 111b-125b.

94 Taşköprülüzâde, *eş-Şekâik*, s. 278.

95 *OM*, c. 3, s. 68; Abdülkadir Özcan'a göre İdrîs-i Bitlisî'ye, sadece *Osmanlı Müelliflerinde bir Tecrid* hâşiyesi nispet edilmektedir. Bkz. Abdülkadir Özcan, "İdrîs-i Bitlisî", *DIA*, 2000, c. 21, s. 488.

96 *KZ*, c. 1, s. 348; *SO*, c. 4, s. 1107.

97 Veliyüddin Efendi nr. 3247 nüshasından farklı bir hâşiyedir. Veliyüddin Efendi nr. 3260 nüshasının nispeti "li-vâlidî'l-üstâzî'l-muhakkık" (vr. 121a) şeklinde kaydedilmiştir. Aynı mecmuada bulunan önceki eserlerin Taşköprülüzâde Ahmed b. Mustafa'ya ait olmaları, burada kastedilenin onun babası Mustafa b. Halil olduğu ihtimalini doğurmaktadır.

98 *ÇŞH*, c. 1, s. 533.

99 Kemâlpaşazâde'ye nispet edilmekle birlikte diğer nüshalardan farklıdır. İkinci bir hâşiye olması muhtemeldir.

- (22) İvaz b. Abdullah el-Alâiyyevî (ö. 944/1537), *Ta'lika 'alâ Hâşiyeti't-Tecrîd*: Düğümlü Baba, nr. 446, vr. 119-121.
- (23) Fenârîzâde Muhyiddîn Çelebî (ö. 954/1548), *Hallu Hâşiyeti'l-Hâşiyet 'alâ şerhi Tecrîdi'l-'akâid*: Manisa İl Halk Ktp., nr. 899/2, vr. 146a-154a.*
- (24) Mehdi b. Abdullah el- Efkârî eş-Şîrâzî (ö. 957/1549)¹⁰⁰
- (25) Bali Efendi (ö. 958/1551)¹⁰¹
- (26) Muhyiddîn Muhammed b. Mahmûd el-Muğlavî el-Vefâî (ö. 960/1553): Laleli, nr. 2218, 72 vr.
- (27) Zülfinigâr Muhammed b. Abdülkerîm b. Abdülvehhâb (ö. 964/1557)¹⁰²
- (28) Şücâ'uddîn Süleyman el-Kalecikî [el-Müftû bi-Karaman] (ö. 972/1564)¹⁰³
- (29) Tâceddîn İbrahim b. Abdullah el-Hamîdî (ö. 973/1565)¹⁰⁴
- (30) Kınalîzâde Ali Efendi b. Emrullah [İbnü'l-Hanâî] (ö. 979/1572)¹⁰⁵
- (31) Kâdîzâde Şemseddîn Ahmed b. Mahmûd el-Edirnevî (ö. 988/1580)¹⁰⁶
- (32) Abdülğani b. Emir Şah b. Mahmud (ö. 995/1586)¹⁰⁷
- (33) Sipâhîzâde Mehmed b. Ali el-Bursevî (ö. 997/1589): Nuruosmaniye, nr. 2109, 1b-52b.
- (34) Hızır b. Abdülkerîm (ö. 999/1590)¹⁰⁸
- (35) Derviş Mehmed Efendi (ö. 1023/1614)¹⁰⁹
- (36) Abdurrahman Gazzâlîzâde (ö. ?)¹¹⁰
- (37) Ceddu Kâdîzâde (ö. ?), *et-Ta'likât 'alâ Hâşiyeti't-Tecrîd*: İstanbul Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr.2179, vr. 24-29.*
- (38) Fâzıl Nureddîn (ö. ?): Carullah, nr. 1256, vr. 144-166.
- (39) Hamza b. İbrahim (ö. ?): Ankara Milli Ktp., Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp., nr. 17844, vr. 1b-36b vr.

100 HA, c. 2, s. 484; SO, c. 3, s. 936.

101 OM, c. 1, s. 283.

102 KZ, c. 1, s. 348; HA, c. 2, s. 245; SO, c. 3, s. 1026-1027.

103 İM, c. 1, s. 228; SO, c. 5, s. 1604.

104 Taşköprülüzâde, *eş-Şekâik*, s. 373.

105 Kâtib Çelebî eserin 953/1546 yılında tamamlandığını kaydetmektedir. Bkz. KZ, c. 1, s. 347; OM, c. 1, s. 371; SO, c. 1, s. 262.

106 Mahiyet bahsi üzerine bir talikadır. Bkz. KZ, c. 1, s. 348; OM, c. 1, s. 372; SO, c. 5, s. 1579-1580; ÇŞH, c. 1, s. 534.

107 KZ, c. 1, s. 348; OM, c. 1, s. 258; SO, c. 1, s. 107-108.

108 KZ, c. 1, s. 348; ÇŞH, c. 1, s. 534.

109 OM, c. 1, s. 300; SO, c. 2, s. 414.

110 KZ, c. 1, s. 348; ÇŞH, c. 1, s. 534.

- (40) İmâduddîn (ö. ?), *Ta'lika 'alâ Hâşiye't-Tecrid*: Ankara Milli Kütüphane Yazmalar, nr. 3227, vr. 108b-109a, 127b-133b.*
- (41) Kasım Dede (ö. ?): Carullah, nr. 1256, vr. 109-119.
- (42) Mevlana Salihuddin (ö. ?): Yusuf Ağa, nr. 4729, vr. 1a-19b.
- (43) Muhyiddîn el-Alâî (ö. ?): Konya Bölge Yazma Eser Ktp., Malatya Darende İlçe Halk Ktp., nr. 112/3, vr. 12b-23a.
- (44) Sinan Çelebî b. Lütfî b. Hacı Paşa (ö. ?): Hacı Beşir Ağa (Eyüp), nr. 199, vr. 196b-198a.
- (45) Şücâ'uddîn el-Kevsec (ö. ?)¹¹¹
- (46) Yusuf b. Cemâl (ö. ?): Çelebî Abdullah, nr. 394, vr. 114-119.(46)
- (47) (müellifi belirsiz)¹¹²
- c. Muhammed b. Ebû Bekir İbn Cemâ'a (ö. 819/1416), *Ta'likat*.¹¹³
- d. Efdalüddîn Muhammed Türke el-İsfahânî (ö. 850/1446)¹¹⁴
- e. Hızır Bey [b. Kadı Celâl] (ö. 863/1459)¹¹⁵
- f. Celâleddîn Muhammed b. Es'ad es-Sıddîkî ed-Devvânî (ö. 908/1502)¹¹⁶
- g. Kemâleddîn Hüseyin b. Muhammed el-Lârî (ö. 918/1512), *Tahkîku't-Tecrid*.¹¹⁷
- h. Ğiyâsüddîn Muhammed b. Yusuf el-Bahrâbâdî (ö. X./XVI. yy.)¹¹⁸
- i. Nâsır b. Abdül-Hasen el-Menâmî el-Bahrânî (ö. XII./XVIII. yy.)¹¹⁹
- j. Muhammed Hüseyin İbnü'l-Müdekkik eş-Şirvânî (ö. ?): H. Hüsnü Paşa, nr. 441, 221 vr.¹²⁰

111 KZ, c. 1, s. 348.

112 *Hâşiye-i Tecrid* hâşiyesi olmakla birlikte müellifi tespit edilemeyen eserler şunlardır: 1. Ayasofya, nr. 2225, 140 vr.; 2. Aynı eseri muhtevi olan: Ayasofya, nr. 2229, vr. 1b-55a; Laleli, nr. 2219, vr. 1-51; 3. Beyazıt, nr. 9146, vr. 1-37; 4. Beyazıt, nr. 9146, vr. 38-78; 5. Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 2038, vr. 174b-176a;* 6. Kayseri Raşit Efendi, nr. 521, vr. 1b-91b;* 7. Konya İl Halk Ktp., nr. 186, vr. 1a-31b, 32b-43b; 8. Mehmed Asım Bey, nr. 721, vr. 1b-64a vr.; 9. Veliyüddin Efendi, nr. 949, vr. 37-104; 10. Veliyüddin Efendi, nr. 2139, vr. 116b-128a; 11. Veliyüddin Efendi, nr. 3251, vr. 255b-268a;* 12. Aynı eseri muhtevi olan: Veliyüddin Efendi, nr. 3253, vr. 31b-40b; Veliyüddin Efendi, nr. 3256, vr. 104b-116a; 14. Yazma Bağışlar, nr. 735, vr. 90-108; 15. Yusuf Ağa, nr. 4729, vr. 64b-68b, vr. 69a-73b, vr. 88a-99b. Bu son eserin ilk kısmı *Ta'lika tetedammenu'r-red 'alâ Hâşiye't-Tecrid* başlığını, ikinci kısmı (vr. 95b'den itibaren) ise *Ta'lika tetedammenu'l-cevâb (el-ecvibe?) 'ani'l-İ'tirâdâtî'l-mütekaddime* başlığını taşımaktadır.

113 Hâlid b. Hammâd el-'Advânî, *a.g.e.*, c. 1, s. 130-131.

114 MTK, c. 3, s. 47.

115 Hızır Bey'in, bu hâşiyesini bir veya iki gecelik çok kısa bir sürede kaleme aldığı nakledilmektedir. Bkz. HA, c. 1, s. 346.

116 ZTŞ, c. 6, s. 119.

117 Hüî, *Kitâbşinâsi-i Tecridu'l-İ'tikâd*, s. 56.

118 Hüî, *Kitâbşinâsi-i Tecridu'l-İ'tikâd*, s. 57.

119 ZTŞ, c. 6, s. 118-119.

120 ZTŞ, c. 6, s. 118.

6. Ebu Amr Ahmed b. Muhammed el-Mısırî (ö. 757/1356), *el-Müfîd fî Şerhi't-Tecrîd*.¹²¹
7. Ekmeleddîn Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî (ö. 786/1384): Nuruosmaniye, nr. 2160, 165 vr.
8. Hızır Şah b. Abdüllatîf el-Menteşevî (ö. 853/1450)¹²²
9. 'Alâuddîn Ali b. Muhammed Kuşçu (ö. 879/1474), *Şerh-i Cedîd*.¹²³
- a. Hasan Çelebî b. Mehmed Şah b. el-Fenârî (ö. 886/1481), *Hâşiye 'alâ dibâceti Şerhi't-Tecrîd*: Şehid Ali Paşa, nr. 1626, vr. 18b-29a; Yusuf Ağa, nr. 4729, 224b-234b.¹²⁴
- b. Sadruddîn Muhammed b. Hüseyin ed-Deşteki eş-Şirâzî (ö. 903/1497), *el-Hâşiyetü'l-Kadîme es-Sadriyye*. Carullah 2119, 1b-108a; Yusuf Ağa, nr. 4729, vr. 108a-189b.
- c. Celâleddîn Muhammed b. Es'ad es-Siddîkî ed-Devvânî (ö. 908/1502), *el-Hâşiyetü'l-Kadîme el-Celâliyye*.¹²⁵ Carullah, nr. 1151, vr. 1b-94a; Fatih, nr. 2957, 1b-89a; Hamidiye, nr. 1438, vr. 5a-84a; Ayasofya 2225M, vr. 1b-55b; Mehmed Ağa Cami, nr. 132, 1b-130a.
- (1) Kemâleddîn Hüseyin b. Muhammed el-Lârî (ö. 918/1512):¹²⁶ Şehid Ali Paşa, nr. 1626, vr. 16a-18a (eksik).
- (2) Celâleddîn el-Esterâbâdî (ö. 930/1523'ten sonra)¹²⁷
- (3) Kemâlpaşazâde Şemseddîn Ahmed b. Süleyman (ö. 940/1534): Carullah, nr. 1256, vr. 17-20.
- (4) Kutbüddîn İsa b. Muhammed es-Safevî (ö. 953/1546): Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Ktp., nr. 532, 82 vr.

121 KZ, c. 1, s. 351; HA, c. 1, s. 111. Eseri incelemiş olan Müderris Rızavî, Ebu Amr'ın, hocası Allâme Hillî'den çokça alıntı yaptığını zikreder. Bkz. Muhammed Taki Müderris Rızavî, *el-Allâme el-Hâce Nasiruddîn et-Tûsî: Hayâtuhu ve âsâruhu*, çev. Ali Hâşim el-Esedî, Meşhed: Mecma'u'l-Buhûsî'l-İslâmiyye, 1419/1998, s. 312.

122 KZ, c. 1, s. 351; HA, c. 1, s. 346; OM, c. 1, s. 336; SO, c. 2, s. 670.

123 Hindistan, 1307 (hamişinde Sadruddîn Deşteki hâşiyesiyle birlikte); Tahran, 1272, 1285; Tebriz, 1301, 1307; İstanbul: Dâru't-Tıbâ'atî'l-Âmire, 1311 (*Şerhu'l-Mevâkif* hamişinde); ayrıca eserin birinci bölümü (*maksad*) olan umûr-î âmme bahsi de tek cilt olarak matbudur: Ali Kuşçu, *Şerhu Tecdîdî'l-'akâid*, thk. Muhammed Hüseyin ez-Zârî'î er-Ridâi, Kum: Râid, 2014.

124 Kendisine Devvânî'nin kadîm hâşiyesi üzerine bir hâşiye de nispet edilir. Ancak bunun ayrı bir eser olup olmadığını tespit edemedik. Bkz. HA, c. 1, s. 288.

125 Bu hâşiyeyle (*el-Kadîme*) birlikte Devvânî'nin *Şerh-i Cedîd*'e yazdığı diğer iki hâşiye (*el-Cedide-el-Ecedd*) topluca *et-Tabakâtu'l-Celâliyye* olarak bilinirken, Sadreddîn ed-Deşteki'nin Devvânî ile tartışması esnasında kaleme aldığı iki hâşiye (*el-Kadîme-el-Cedide*) *et-Tabakâtu's-Sadriyye* olarak bilinmektedir.

126 Devvânî'nin öğrencisidir.

127 Devvânî'nin öğrencisidir. Bkz. ZTŞ, c. 6, s. 68; ÇŞH, c. 1, s. 535.

- (5) Abdülkerîmzâde Muhammed b. Abdülvehhâb b. Abdülkerîm (ö. 975/1567)¹²⁸
- (6) Şihâbeddîn Abdullah b. Hüseyin el-Şahâbâdî el-Yezdî (ö. 981/1573 [?])¹²⁹
- (7) Mirzâcân Habîbullah b. Abdullah el-Bağnevî eş-Şîrâzî (ö. 994/1586): Atıf Efendi, nr. 1242, vr. 1b-264b; Ayasofya, nr. 2394, vr. 29-106; Carullah, nr. 1151, vr. 97-250.¹³⁰
- Ahmed b. Kemâl eş-Şerîf eş-Şîrâzî (ö. ?), *Hülâsatu'l-Efkâr fî ilmi'l-keîâm*.¹³¹
- (8) Şah Fethullah b. Habibullah eş-Şîrâzî (ö. 997/1588)¹³²
- (9) Vecîhuddîn el-'Alevî el-Gucarâtî (ö. 998/1589)¹³³
- (10) Cemâleddîn Mahmud eş-Şîrâzî (ö. X./XVI. yy.)¹³⁴
- (11) Fadlullah b. Muhammed el-Hüseyînî (ö. X./XVI. yy.)¹³⁵
- (12) Müşekkiik Rüstemdârî Muhammed b. Ali (ö. X./XVI. yy.)¹³⁶
- (13) Haydar b. Muhammed el-Hansârî (ö. 1050/1640 civarında)¹³⁷
- (14) Muhammed Ma'sûm el-Hüseyînî el-Kazvînî (ö. 1091/1680)¹³⁸
- (15) Atâullah Abdülbâkî er-Rudserî (ö. XI./XVII. yy.)¹³⁹
- (16) Muhammed Bâkr b. Mu'izzüddîn el-Hüseyînî er-Rızavî (ö. XI./XVII. yy.)¹⁴⁰
- (17) Mu'izzüddîn b. Fahreddîn el-Meşhedî (ö. XI./XVII. yy.)¹⁴¹

128 HA, c. 2, s. 250; OM, c. 1, s. 257; SO, c. 3, s. 983.

129 Bkz. ZTŞ, c. 6, s. 68; ÇŞH, c. 1, s. 535.

130 Bu eserin muhtelif koleksiyonlarda yaklaşık on nüshası tespit edilmiştir.

131 ÇŞH, c. 1, s. 535.

132 ZTŞ, c. 6, s. 69. Kelâm geleneğinin Hint Alt Kıtası'na aktarılmasında kaynaklar özellikle ikisi de Şiraz'lı olan Mirzâcân Habîbullah ve Fethullah eş-Şîrâzî'yi işaret etmektedir. Mirzâcân daha çok Devvânî'nin görüşlerine yakın iken, Fethullah eş-Şîrâzî'nin Sadruddîn ed-Deşteki'nin görüşlerini benimsediği söylenmektedir. Bkz. Ahmed ve Pourjavady, "Theology in the Indian Subcontinent", s. 8.

133 ÇŞH, c. 1, s. 536.

134 ZTŞ, c. 6, s. 69. Devvânî'nin öğrencisi, Mirzâcân Habîbullah ve Şihâbeddîn Abdullah el-Yezdî'nin hocasıdır.

135 DENA, c. 4, s. 248-249.

136 DENA, c. 4, s. 249.

137 HA, c. 1, s. 342.

138 ZTŞ, c. 6, s. 69.

139 ZTŞ, c. 6, s. 68.

140 ZTŞ, c. 6, s. 67.

141 ZTŞ, c. 6, s. 69.

(18) Abdullah b. İsa et-Tebrîzî el-İsfahânî (ö. 1130/1717)¹⁴²

(19) Nureddîn Ahmed b. Muhammed Salih el-Hindî el-Ahmedâbâdî (ö. 1155/1742), *el-Hâşiyetü'l-Kavîme 'alâ'l-Hâşiyeti'l-kadîme*.¹⁴³

(20) Lütfullah Ebu'l-Futûh eş-Şîrâzî (ö. ?): Yusuf Ağa, nr. 4729, vr. 100a-102a, 102b-103b.

d. Celâleddin ed-Devvânî, *Tecrîdî'l-Ğavâşî ve Teşyîdî'l-Havâşî*. Manisa İl Halk Ktp., nr. 985, vr. 129b-155a.

e. Celâleddîn ed-Devvânî, *el-Hâşiyetü'l-Cedîde el-Celâliyye*. Fazıl Ahmed Paşa, nr. 802, 307 vr.; Hacı Selim Ağa, nr. 622, 379 vr.; Ragıp Paşa, nr. 739, 287 vr.

(1) Hüseyin b. Hasan el-Hüseynî el-Halhâlî (ö. 1014/1615): Hacı Selim Ağa, nr. 601, vr. 1-89.

(2) Yusuf b. Muhammed Han el-Karabağî (ö. 1035/1626):¹⁴⁴ Hacı Selim Ağa, nr. 601, vr. 90-207.

(3) Mir Murtâd Abdullah en-Nahcuvânî (ö. ?): Yusuf Ağa, nr. 4729, vr. 235b-263b.

f. Sadruddîn ed-Deşteki, *el-Hâşiyetü'l-Cedîde es-Sadriyye*. Fatih, nr. 3025, vr. 1b-224a; Hafid Efendi, nr. 146, 306 vr.

(1) Kemâleddîn Mesud b. Hüseyin eş-Şîrvânî (ö. 905/1499): Laleli, nr. 2212, vr. 161-209.

g. Celâleddîn ed-Devvânî, *el-Hâşiyetü'l-Ecedd el-Celâliyye*.¹⁴⁵

h. Muhammed b. Muslihuddin Mustafa b. el-Hâc Hasan (ö. 911/1505)¹⁴⁶

i. Fenârîzâde Mehmed Şah (ö. 929/1523): Laleli 2214, vr. 29-41.

j. Şemseddîn Muhammed b. Ahmed el-Hafîrî (ö. 942/1535), *Hâşiyetü'l-Hafîrî 'alâ'l-maksadî'l-evvel min Şerhi't-Tecrîd*.¹⁴⁷

k. Şemseddîn Muhammed b. Ahmed el-Hafîrî, *Hâşiyetü'l-Hafîrî 'alâ ilâhiyyâti Şerhi't-Tecrîd*: Hacı Selim Ağa, nr. 595, vr. 1b-51b; Laleli, nr. 2493, vr. 1b-39b; Mehmed Asım Bey, nr. 233, vr. 18b-90a.¹⁴⁸

142 ZTŞ, c. 6, s. 68.

143 İM, c. 1, s. 389; HA, c. 1, s. 173.

144 Mirzâcân Habîbullah'ın öğrencisidir.

145 Devvânî'nin *cedîd* ve *ecedd* hâşiyelerinin tespitinde bazı belirsizlikler bulunmaktadır. Bkz. dipnot no. 42.

146 Devvânî ve Deşteki hâşiyeleri arasında muhakeme tarzında kaleme alınmıştır. Bkz. KZ, c. 1, s. 351; HA, c. 2, s. 225; DENA, c. 4, s. 239.

147 Hûî, el-Hafîrî'nin *Tecrîd*'in birinci bölümü (*maksad*) olan umûr-i âmme konularına ayrı bir hâşiyesinin daha olduğunu, ancak bunun meşhur olmadığını zikretmektedir. Yaptığımız taramalar da bu değerlendirmeyi doğrulamaktadır. Zira biz de bu ikinci hâşiyenin hiçbir nüshasını tespit edemedik. Hûî'nin tespit edebildiği iki nüsha için bkz. Hûî, *a.g.e.*, s. 97.

148 Devvânî ve Deşteki hâşiyeleri arasında muhakeme tarzında kaleme alınmıştır. Bkz. KZ, c. 1, s. 351.

- (1) Fahreddîn Muhammed b. Hüseyin el-Hüseyinî [Muhakkik Fahrî] (ö. 974/1566)¹⁴⁹
- (2) Nûrullah eş-Şehîd eş-Şüsterî (ö. 1019/1610 [?])¹⁵⁰
- (3) Mir Damad Muhammed Bâkır el-Hüseyinî el-Esterâbâdî (ö. 1041/1631)¹⁵¹
- (4) Abdülğaffâr b. Muhammed b. Yahya el-Cilânî (ö. 1051/1641)¹⁵²
- (5) Sultânü'l-'ulemâ Hüseyin b. Muhammed b. Mahmud el-Mar'âşî el-Âmulî (ö. 1064/1653)¹⁵³
- (6) İbrahim b. Molla Sadrâ eş-Şîrâzî (ö. 1070/1659)¹⁵⁴
- (7) Abdürrezzâk b. Ali b. Hüseyin el-Lâhicî (ö. 1072/1661): Hacı Selim Ağa, nr. 595, vr. 53b-123b.
- (8) Muhammed Ma'sûm el-Hüseyinî el-Kazvîni (ö. 1091/1680)¹⁵⁵
- (9) Molla Şemsâ (Şemseddin) Muhammed el-Cilânî (ö. 1098/1686 [?]):¹⁵⁶ Beyazıt, nr. 3067, 149 vr; Yusuf Ağa, nr. 163, 154 vr.
- (10) Hüseyin b. Cemâleddin Muhammed b. Hüseyin el-Hansârî (ö. 1098/1686)¹⁵⁷
- (11) Müdekkik eş-Şîrvânî Muhammed b. Hasan (ö. 1098/1686)¹⁵⁸
- (12) Radiyyüddîn Muhammed b. Hasan el-Kazvîni (ö. 1098/1686), *Kuhlu'l-ebşâr ve Nûru'l-enzâr*.¹⁵⁹
- (13) Hüseyin b. İbrahim et-Tinkâbenî (ö. XI./XVII. yy.)¹⁶⁰
- (14) Molla Şemsâ (Şemseddîn) Muhammed el-Keşmîrî (ö. XI./XVII. yy.)¹⁶¹

149 DENA, c. 4, s. 246.

150 ZTŞ, c. 6, s. 64.

151 Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridu'l-İ'tikâd*, s. 104.

152 Mir Dâmâd'ın öğrencisidir. Bkz. ZTŞ, c. 6, s. 66.

153 ZTŞ, c. 6, s. 65; ÇŞH, c. 1, s. 537.

154 ZTŞ, c. 6, s. 64-65.

155 ZTŞ, c. 6, s. 67. Bu müellifin yukarıda *el-Hâşiyetü'l-Kadîme el-Celâliyye*'ye de bir hâşiyesi kaydedilmişti.

156 Müellife *Hâşiyetü'l-Kadîme el-Celâliyye* üzerine ayrı bir hâşiye daha nispet edilmektedir. Bkz. ZTŞ, c. 6, s. 69.

157 Bu hâşiyenin *Şerh-i Cedîd* üzerine mi, *el-Hâşiyetü'l-Kadîme el-Celâliyye* üzerine mi ya da Hafîrî üzerine mi kaleme alındığı hususunda kaynaklar arasında ihtilaf vardır. Bazı kaynaklar bu müellifin iki ayrı hâşiyesinden bahsetmektedir. Bkz. ZTŞ, c. 6, s. 64; Abdullah Ni'me, *Felâsifetü'ş-Şî'a*, s. 322; ÇŞH, c. 1, s. 537; DENA, c. 4, s. 252.

158 ZTŞ, c. 6, s. 66-7. Başka kaynaklarda bunun *Hâşiyetü'l-Kadîme el-Celâliyye* üzerine bir hâşiye olduğu kaydedilmiştir. Bkz. HA, c. 2, s. 300; ÇŞH, c. 1, s. 535; DENA, c. 4, s. 251.

159 ZTŞ, c. 6, s. 66.

160 ZTŞ, c. 6, s. 65.

161 MTK, c. 3, s. 19.

(15) Cemâleddîn Muhammed b. Hüseyin el-Hansârî (ö. 1125/1713)¹⁶²

- Ebu Abdullah Muhammed b. Hâc Muhammed el-Kâşânî (ö. 1172/1758'den sonra)¹⁶³
- Muhammed Bâkır el-Vahîd el-Behbehânî (ö. 1206/1791)¹⁶⁴
- Muhammed b. Fethullah el-Müsevî (ö. 1225/1810)¹⁶⁵
- Ahmed b. Muhammed İbrahim el-Erdekânî el-Yezdî (ö. 1239/1823)¹⁶⁶
- Ali b. Cemşîd Nuri el-İsfahânî (ö. 1246/1830)¹⁶⁷
- İsmail b. Semî' el-İsfahânî Vâhidü'l-'ayn (ö. 1277/1860)¹⁶⁸
- Hâdî b. Mehdî es-Sebzevârî (ö. 1289/1872)¹⁶⁹
- Muhammed b. Muhammed Ali el-Herendî (ö. XIII./XIX. yy.)¹⁷⁰

(16) Muhammed İsmail b. Muhammed Hüseyin el-Mâzenderânî el-İsfahânî (ö. 1173/1759)¹⁷¹

(17) Ebu Talib el-Fendereskî (ö. XII./XVIII. yy.)¹⁷²

(18) Muhammed Kasım b. Muhammed Salih el-İsfahânî (ö. XII./XVIII. yy.)¹⁷³

l. Âşık b. Kâsım el-İznîkî (ö. 945/1538)¹⁷⁴

m. Ğiyâsüddîn Mansûr ed-Deşteki (ö. 949/1542), *el-Muhâkemât [beyne havâşî vâlidihî ve'd-Devvânî]*: Ragıp Paşa, nr. 809, vr. 1b-254b.; H. Hüsnü Paşa, nr. 79, vr. 89-145.

n. Kemâleddîn Hüseyin b. Abdülhakk el-İlâhî el-Erdebilî (ö. 950/1544 [?]):¹⁷⁵ Carullah, nr. 1145, vr. 1b-174a; Carullah, nr. 1148, 68 vr.; Şehid Ali Paşa, nr. 1592, 179 vr.¹⁷⁶

162 ZTŞ, c. 6, s. 64.

163 MTK, c. 3, s. 13.

164 ZTŞ, c. 6, s. 65.

165 ZTŞ, c. 6, s. 64.

166 ZTŞ, c. 6, s. 64.

167 Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridu'l-i'tikâd*, s. 125.

168 Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridu'l-i'tikâd*, s. 128.

169 Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridu'l-i'tikâd*, s. 125.

170 Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridu'l-i'tikâd*, s. 126.

171 Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridu'l-i'tikâd*, s. 103.

172 Mîr Dâmâd'ın çağdaşı olan meşhur Ebu'l-Kasım el-Fendereskî'nin torunudur. Bkz. ZTŞ, c. 6, s. 65.

173 ZTŞ, c. 6, s. 66. Bir ihtimal İSAM veritabanında Muhammed b. Ebi'l-Kâsım b. Ahmed el-İsfahânî'ye nispet edilen ancak ulaşılamadığımız nüsha (Yusuf Ağa, nr. 6931, 257 vr.) bu müelife aittir.

174 ÇŞH, c. 1, s. 538.

175 Ğiyâsüddîn ed-Deşteki'nin öğrencisidir.

176 İlet-malul bahsine kadar gelmektedir. Şerh üzerine kaleme alınmakla birlikte Devvânî ve diğer muhakkiklerin görüşlerine de yer verildiği ve ayrıca *Şerh-i Cedîd* üzerine kaleme alınan ilk hâşiye olduğu belirtilmektedir. Bkz. KZ, c. 1, s. 350.

- o. Ahmed b. Abdülevvel el-Kazvîni (ö. 954/1547), *Hâşiye 'alâ bahsi'l-cevâhir min Şerhi't-Tecridi'l-Cedîd*: Feyzullah Efendi, nr. 2184, vr. 69-86.
- p. Nâsiruddîn Muhammed b. Muhammed el-Lekânî (ö. 958/1551)¹⁷⁷
- q. Taşköprülüzâde Ahmed b. Mustafa (ö. 968/1561): Damad İbrahim, nr. 786, 231 vr.; Ragıp Paşa, nr. 732, 223 vr.¹⁷⁸
- r. Fahreddîn b. Hüseyin es-Semmâkî el-Esterâbâdî (ö. 984/1576)¹⁷⁹
- s. Ahmed b. Muhammed [Mukaddes] el-Erdebilî (ö. 993/1585), *Şerhu İlâhiyyâti't-Tecrid*.¹⁸⁰
- t. Şemseddîn Muhammed el-Esterâbâdî (ö. X./XVI. yy.)¹⁸¹
- u. Ahmed b. İbrahim el-Hüseyinî ed-Deşteki (ö. 1015/1606)¹⁸²
- v. İbrahim b. Hüseyin b. Atâullah el-Hemedânî (ö. 1026/1617 [?])¹⁸³
- w. Fahrüddîn Muhammed b. el-Hasan el-Hüseyinî el-Esterabâdî (ö. 1028/1618), *Hâşiyetü'l-cevâhir*.¹⁸⁴
- x. Kâdızâde el-Kerherûdî (ö. 1038/1628 civarında):¹⁸⁵ Fatih, nr. 2925, vr. 1b-26a.
- y. Ahmed b. Zeynelâbidîn el-Âmulî el-'Alevî (ö. 1048/1638)¹⁸⁶
- z. Muhammed Zâhid b. Eslem el-Herevî el-Ekberâbâdî (ö. 1061/1650'den sonra)¹⁸⁷
- aa. İbrahim Karamanî Âmidî (ö. 1069/1659'dan sonra): Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 1114, vr. 1b-45a.¹⁸⁸

177 *CŞH*, c. 1, s. 538.

178 Umûr-i âimme bölümünün birinci faslı, yani varlık ve yokluk faslı üzerine kaleme alınmıştır. Başta Hatîbzâde, Ali Kuşçu, Celâleddîn ed-Devvânî, Sadruddîn ed-Deşteki olmak üzere, yer yer Hayâlî, Ahaveyn, Nasîruddîn el-Hillî, Kemâleddîn Hüseyin el-Erdebilî, Hasan Çelebî ve Kemalpaşazâde gibi başka müelliflerin görüşlerini de ele alır.

179 Bu müellifin biri umûr-i âimme bölümüne, biri cevherler ve arazlar bölümüne, biri de ilâhiyyât bölümüne olmak üzere toplam üç ayrı hâşiyesi zikredilir. Bkz. Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridu'l-İ'tikâd*, s. 144-145.

180 Dîbâcede geçen "alâ efdalî's-sahâbe" ifadesi üzerine imamet konusunu, eserinin yarısını oluşturacak şekilde uzunca ele aldığı ifade edilmektedir. Bkz. *ZTŞ*, c. 6, s. 113; Müderris Rızavî, *a.g.e.*, s. 310; *ÇŞH*, c. 1, s. 538.

181 *DENA*, c. 4, s. 248.

182 *DENA*, c. 4, s. 249.

183 *ZTŞ*, c. 6, s. 113; *DENA*, c. 4, s. 249.

184 Cevherler ve arazlar bahsi üzerine. Bkz. *KZ*, c. 1, s. 350; *ZTŞ*, c. 6, s. 117; *CŞH*, c. 1, s. 538.

185 Bu müellifin biri cevherler ve arazlar bölümüne, diğeri de ilâhiyyât bölümüne olmak üzere iki ayrı hâşiyesi vardır. Bkz. Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridu'l-İ'tikâd*, s. 139-140.

186 *CŞH*, c. 1, s. 538; *DENA*, c. 4, s. 237. Hûî bu müellife farklı isimlerle birden fazla hâşiye nispet etmektedir. Bkz. Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridu'l-İ'tikâd*, s. 130-134.

187 *CŞH*, c. 1, s. 540.

188 T.C. Kültür Bakanlığı'nın veri tabanında kayıtlı olan bu müellif adını yazmanın kendisinde tespit edemedik.

- ab. Feyzullah b. Ğıyâsüddîn Muhammed et-Tabâtabâî el-Kahpâî (ö. 1070/1659'dan sonra)¹⁸⁹
- ac. Ebu'l-Kâsım b. Muhammed el-Gülpâyegânî/el-Cürfâdekânî (ö. 1092/1681)¹⁹⁰
- ad. Mehdi b. Kerîm el-Gülpâyegânî (ö. 1092/1681)¹⁹¹
- ae. Atâullah Abdülbâkî er-Rudserî (ö. XI./XVII. yy.)¹⁹²
- af. Muhammed Hâdî b. Mu'înuddîn eş-Şîrâzî (ö. XI./XVII. yy.)¹⁹³
- ag. Muhammed Mesîh b. İsmâîl el-Fedeşküyî [Mesihâ Fedeşküyî] (ö. 1127/1715)¹⁹⁴
- ah. Muhammed Hüseyin b. Muhammed Salih el-Hâtunâbâdî (ö. 1151/1738)¹⁹⁵
- ai. Sultânu'l-'ulemâ Muhammed el-Kâinî (ö. XII./XVIII. yy.)¹⁹⁶
- aj. Muhammed Ca'fer b. Muhammed Sâdık el-Lâhicî (ö. 1251/1835)¹⁹⁷
- ak. Muhammed Sa'îd es-Semerkindî (ö. ?)¹⁹⁸
- al. Taşkendî Hâfız (ö. ?), *el-Ketîbetü 'alâ Şerhi't-Tecri'd: Şehid Ali Paşa*, nr. 1626, 29b-35a.
- am. (müellifi belirsiz)¹⁹⁹
10. Mahmud b. Muhammed b. Mahmud en-Neyrîzî (ö. 943/1536'dan sonra), *Tahrîru Tecri'di'l-'akâid*.²⁰⁰
11. Kivâmuddîn Yusuf b. Hasan el-Hüseyinî eş-Şîrâzî [Kâdî Bağdâd] (ö. 922/1516), *Tesdidu'n-nakâid fi Şerhi Tecri'di'l-'akâid*.²⁰¹

189 İlahiyât bahsi üzerinedir. Bkz. ZTŞ, c. 6, s. 115; CŞH, c. 1, s. 539.

190 ZTŞ, c. 6, s. 113.

191 ZTŞ, c. 6, s. 117.

192 Bu müellifin yukarıda *Hâşiyetü'l-Kadîme el-Celâliyye* üzerine bir hâşiyesi daha zikredilmişti. Bu hâşiyeye ise *Şerh-i Cedîd*'in cevherler ve arazlar bahsi üzerinedir. Bkz. ZTŞ, c. 6, s. 115.

193 DENA, c. 4, s. 237.

194 Vücûd-i zihni bahsine kadar gelmektedir. DENA, c. 4, s. 252.

195 ZTŞ, c. 6, s. 114.

196 Cevher ve arazlar bahsinin sonuna kadar. Bkz. DENA, c. 4, s. 252-253.

197 DENA, c. 4, s. 253.

198 DENA, c. 4, s. 237.

199 *Şerh-i Cedîd* hâşiyesi olmakla birlikte müellifi tespit edilemeyen eserler şunlardır: 1. Aynı eseri muhtevi olan: Çorlulu Ali Paşa, nr. 299, 92 vr.; Şehid Ali Paşa, nr. 1591, 79 vr.; 2. Fazıl Ahmed Paşa, nr. 1610, vr. 117-120; 3. Yusuf Ağa, nr. 4729, vr. 198b-224a; 4. Giresun İl Halk Ktp., nr. 1248, 41 vr.*

200 Bazı kaynaklarda en-Neyrîzî yerine et-Tebrîzî şeklinde kaydedilmiştir. Bkz. ZTŞ, c. 3, s. 354; Müderris Rızavî, *a.g.e.*, s. 312.

201 KZ, c. 1, s. 351; HA, c. 2, s. 563-4; Taşköprülüzâde müellifin eserlerinin vefatından sonra zayı olduğunu belirtir. Bkz. Taşköprülüzâde, *eş-Şekâik*, s. 190.

12. Kemâlpaşazâde Şemseddin Ahmed b. Süleyman (ö. 940/1534), *et-Tecvîd fî Şerhi't-Tecrid*: Atuf Efendi, nr. 2816, 184b-187b (eksik).²⁰²
13. Hâfizzüddîn Muhammed b. Ahmed el-Acemî [Hâfiz-ı Acemî] (ö. 958/1551), *Muhâkemâtü't-Tecrid* veya *el-Muhâkemâtü't-Tecridiyye*.²⁰³
14. Zeynüddîn Ali b. Abdullah el-Bedaşî (ö. 1023/1614'ten sonra), *Tuhfe-i şâhî ve 'Atiyye-i ilâhî*.²⁰⁴
15. Sadruddîn Muhammed b. İbrahim eş-Şirâzî [Molla Sadrâ] (ö. 1050/1641)²⁰⁵
16. İmâduddîn Mahmud eş-Şerîf b. Mes'ûd es-Simmânî el-Burhânî (ö. 1068/1657'den sonra)²⁰⁶
17. Abdürrezzâk b. Ali b. Hüseyin el-Lâhicî (ö. 1072/1661), *Şevâriku'l-ilhâm fî şerhi Tecridi'l-keâm*.²⁰⁷
- a. Muhammed Ali b. Muhammed Bâkr el-İsfahânî (ö. 1245/1829)²⁰⁸
- b. Ali b. Cemşid Nuri el-İsfahânî (ö. 1246/1830)²⁰⁹
- c. Ali Ekber b. Ali b. İsmail b. Muhammed el-Mehdî eş-Şirâzî (ö. 1263/1846)²¹⁰
- d. İsmail b. Semî' el-İsfahânî Vâhidü'l-'ayn (ö. 1277/1860)²¹¹
- e. Muhammed Hüseyin b. Muhammed Kâzım el-Kirmânî (ö. XIII./XIX. yy.)²¹²
18. Hamza el-Cilânî el-İsfahânî (ö. 1134/1721), *Hâşiye 'ale't-Tecrid*.²¹³
19. Muhammed Eşref b. Abdülhasîb el-Hüseynî el-Âmulî (ö. 1145/1732), *'Alâkatü't-Tecrid*.²¹⁴

202 Kemâlpaşazâde'nin öncelikle Tûsî'nin *Tecrid*'ini *İslah* edip *Tecridü't-Tecrid* adında bir eser yazdığı ve bu eseri yine kendisinin şerh ettiği nakledilir. Bu şerhin adının bazen bu nüshada olduğu gibi *et-Tecvîd fî şerhi't-Tecrid* şeklinde bazen de *tecdidu't-Tecrid* şeklinde kaydedildiği görülmüştür. Bkz. Nî'me, *Felâsifetü'ş-Ş'ra*, s. 313; *İM*, c. 1, s. 227.

203 *KZ*, c. 1, s. 351; Taşköprülüzâde, *eş-Şekâik*, s. 268.

204 İlahiyyat bahsi üzerine olup Farsça olarak kaleme alınan ilk eserdir (Hindistan-Kanpur, 1291, 1-2 c.). Bkz. *ZTŞ*, c. 3, s. 354.

205 *ZTŞ*, c. 6, s. 32.

206 Farsça kaleme alınmıştır. Bkz. *ZTŞ*, c. 3, s. 355.

207 Tahran, 1266, 1299 (hâmişinde Muhammed İsmail talikatıyla birlikte); Kum: Müessesetü'l-İmâmî's-Sâdik, 2012 (thk. Ekber Esed Alizâde, 1-5 c.). Kaynaklarda müellife umûr-i âmme bahisleri üzerine *Meşâriku'l-ilhâm fî şerhi Tecridi'l-keâm* adlı ikinci bir şerh daha nispet edilmektedir. Ancak biz bu ikinci şerhin herhangi bir nüshasını tespit edemedik. *Şevâriku'l-ilhâm* muhakkiki Ayetullah Cafer es-Sübhânî ise bunların aynı eser olmasının muhtemel olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Cafer es-Sübhânî, "Taktîm" (*Şevâriku'l-Ilhâm* içinde), c. 1, s. 16.

208 Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridü'l-İ'tikâd*, s. 167.

209 Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridü'l-İ'tikâd*, s. 168.

210 Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridü'l-İ'tikâd*, s. 169.

211 Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridü'l-İ'tikâd*, s. 167.

212 Hûî, *Kitâbşinâsi-i Tecridü'l-İ'tikâd*, s. 166.

213 *ZTŞ*, c. 6, s. 32; *DENA*, c. 4, s. 252.

214 Farsça bir şerhtir. Muhammed Eşref b. Abdülhabîb el-Hüseynî, *Alâkatü't-Tecrid Şerh Fârisi Tecridi'l-İ'tikâd*, tsh. ve thk. Hamid Naci İsfahani, ed. Mehdi Muhakkık, Tahran: Ecümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 1381, 1-2 c.; Ayrıca bkz. *ZTŞ*, c. 3, s. 355; *ZTŞ*, c. 13, c. 139.

20. Muhammed Kâzım b. Muhammed Rıza et-Taberî (ö. 1250/1834'ten sonra), *Keşfu'l-merâm fî şerhi Tecrîdi'l-keîâm*.²¹⁵
21. Şeriatmedâr Muhammed Ca'fer b. Seyfüddîn el-Esterâbâdî (ö. 1263/1846), *el-Berâhînü'l-kâtı'a fî şerhi Tecrîdi'l-'Akâidi's-sâtı'a*.²¹⁶
22. Muhammed Takî b. Muhammed Mümin el-Kazvîni (ö. 1270/1863), *Nihâyetü't-tahrîr fî Şerhi't-Tecrîd*.²¹⁷
23. Muhammed Rıza b. Haydar b. Ali en-Nâinî (ö. XIII./XIX. yy.)²¹⁸
24. Muhammed b. Süleyman et-Tinkâbenî (ö. 1302/1884)²¹⁹
25. Hâdî el-Harsânî (ö. 1368/1948), *Şerhu't-Tecrîd*.²²⁰
26. Muhammed b. Mehdî eş-Şirâzî (ö. 2001), *el-Kavlu's-sedîd fî Şerhi't-Tecrîd*.²²¹
27. Bilal eş-Şâhatî el-Kâinî (ö. ?), *Şerhu't-Tecrîd*.²²²
28. Fâzıl en-Nîşâbûrî (ö. ?)²²³

215 Müderris Rızavî, *a.g.e.*, s. 310.

216 Aga Büzürg bunun altı ciltlik büyük bir eser olduğunu kaydetmektedir. Birinci cilt umûr-i âmme bahislerine ayrılmış, diğer beş cilt ise Şî'a'nın usûl-i hamse başlıklarına göre (yani *tev-hid, adalet, imamet, nübüvvet, meâd*) tertip edilmiştir. Ayrıca müellife bu şerhin aslı olan bir hâşiye de nispet edilmektedir. Bkz. *İM*, c. 1, s. 175; *ZTŞ*, c. 3, s. 83; c. 6, s. 31.

217 Manzum bir şerhtir. Bkz. Müderris Rızavî, *a.g.e.*, s. 312-3.

218 Hûî, *Kitâşinâsi-i Tecrîdu'l-İ'tikâd*, s. 31.

219 Farsça ve manzum olarak kaleme alınan bu eserin yaklaşık on beş bin beyit olduğu kaydedilmektedir. Bkz. *ZTŞ*, c. 3, s. 355.

220 Hâlid b. Hammâd el-'Advânî, *a.g.e.*, c. 1, s. 65.

221 Necef, 1381/1961. Bkz. Hâlid b. Hammâd el-'Advânî, *a.g.e.*, c. 1, s. 65.

222 *ZTŞ*, c. 3, s. 355; Müderris Rızavî, *a.g.e.*, s. 311.

223 Hûî, *Kitâşinâsi-i Tecrîdu'l-İ'tikâd*, s. 171.

***Nasiruddîn et-Tûsî'nin Tegrîdu'l-i'tikâd*'ı Üzerine Oluşan Şerh-Hâşiye Literatürü: Türkiye Yazma Eser Kütüphanelerinden Bir Bakış**

Salih GÜNAYDIN

Özet

Klasikleşen metinlerden hareketle oluşturulan şerh, hâşiye vb. yazım türlerinin, müteahhirûn dönemde entelektüel üretimin en önemli maddî vasıtaları haline geldikleri bilinmektedir. Kaynaklık ettiği şerh-hâşiye geleneği ile günümüze kadar etkisini sürdüren Nasiruddîn et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Tegrîdu'l-İtikâd* adlı eseri şüphesiz kelâm ve felsefe alanlarının bu klasikleri arasındadır. *Tegrîd* geleneğine ait bazı önemli eserler üzerinde daha önce çalışmalar yapılmışsa da, literatürü bir bütün olarak değerlendirme girişimleri henüz çok sınırlıdır. Bu çalışmada *Tegrîd*'in bir *klasik* haline gelmesini sağlayan gerekçelere dair bazı tespitler yapıldıktan sonra, üzerine oluşan literatür geleneğinde ağırlık merkezleri olan eserlerden hareketle literatürün mahiyeti ve gelişimine ışık tutulacaktır. Ardından Osmanlı eğitim sisteminde yüzyıllar boyunca önemli bir yere sahip olan eserin XVII. yüzyıldan itibaren tamamıyla medrese müfredatından kaldırılması ve ilim çevrelerinde de zamanla ikinci plana düşmesi olgusuna temas edilecektir. Son olarak eser üzerine oluşan literatürün, Türkiye yazma eser kütüphanelerindeki nüshalarına da işaret etmek suretiyle, kuşatıcı olması amaçlanan bir dökümü verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Düşüncesi, Şerh-Hâşiye Literatürü, *Tegrîd*, Tûsî, Müteahhirûn Dönemi.

Commentary and Gloss Literature on Nasir al-Din al-Tusi's *Tajrid al-Itiqad*: A View from Turkish Manuscript Libraries

Salih GÜNAYDIN

Abstract

It is well known that the main literary vehicle of intellectual output in the postclassical period had become the forms of writing such as commentaries, glosses and superglosses, which were considered to be derivatives of classical texts. Nasiruddîn al-Tûsî's (d. 672/1274) *Tajrid al-Itiqad* turned into a definitive classic in the fields of Islamic philosophy and *kalam* and continued to exert its influence to this day through the commentary and gloss literature it engendered. Although many studies exist on some important works belonging to the *Tajrid* tradition, attempts at evaluating the literature as a whole are still very limited. In an attempt to contribute to this ongoing investigation, this article will first point out certain factors that were influential in the *Tajrid* becoming a *classic*, after

which it will shed some light on the nature of the literary tradition itself and its development based on the most prominent works of the tradition. Subsequently it will try to explain how this work, after having played an important role in the Ottoman education system for centuries, was completely removed from the *madrasa* curricula as early as the second half of the sixteenth century and, in time, came to play only a secondary role in Ottoman scholarly circles. Finally, it will provide a comprehensive list of the *Tajrīd* literature, while also noting its extant copies in Turkish manuscript libraries.

Keywords: Literature, Commentary-Gloss, *Tajrīd*, Tūṣī, Postclassical Period.